

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет
Кафедра нової і новітньої історії України

**Декомунізаційні процеси у міському просторі Чернігова на
прикладі Алеї Героїв (1991-2017 рр.)**

Студентки VI курсу

ГІС 18/М

Години Аліни Олександрівни

Науковий керівник:

Доцентка кафедри соціології

Середа Вікторія Віталіївна

Львів 2020

ЗМІСТ

Вступ	с.3
Розділ I. Політика пам'яті щодо монументальної декомунізації: досвід країн Центральної та Східної Європи.....	с.13
1.1. Загальноєвропейські тенденції у декомунізації монументальної спадщини.....	с.14
1.2. Загальні тенденції політики пам'яті в Україні.....	с.22
1.3. Монументальна спадщина радянського періоду у незалежній Україні.....	с.28
Розділ II. Монументальна спадщина радянського періоду у міському просторі Чернігова: приклад Алеї Героїв.....	с.36
2.1. Історія формування Алеї Героїв.....	с.37
2.2. Політика пам'яті щодо Алеї Героїв.....	с.44
Розділ III. Дискусії та пам'ять щодо Алеї Героїв	с.58
3.1. Дискусії на шпальтах газети «Деснянська правда»: події 90-тих р.....	с.58
3.2. Індивідуальна пам'ять: аналіз глибинних інтерв'ю перед Революцією гідності.....	с.64
3.3. Революція гідності та післяреволюційний період: вплив на сприйняття Алеї Героїв.....	с.71
Висновки.....	с.77
Список використаних джерел та літератури.....	с.81
Додатки.....	с.96

ВСТУП

Походження слова monument (від лат. monere) надає йому подвійне значення – «нагадувати» і «вчити». Таке тлумачення тісно корелюється із владою: для того, щоб монумент мав місце у просторі необхідна влада, яка вирішує, що потрібно пам'ятати.

Простір навколо пам'ятника повинен створювати за визначенням Єлени Трубіної особливу квазісакральну зону. Хоч і монументи встановлюють не для одного покоління – все ж таки вони можуть бути демонтовані. Простір та місце розташування втілює в себе декілька інтенцій: руйнування і конструювання нового. У статті «Місця пам'яті, монументи і «нова» демократія»¹ Єлена Трубіна пише про роль монументів у створенні модерної держави. Держава націоналізує історію за допомогою монументів, архівів, музеїв, бібліотек. Пам'ятники позначають межі території, а також формують колективну пам'ять, стають при цьому головним засобом «політичної педагогіки»².

Пам'ятник та пам'ятні дошки являють собою інструмент для передачі суспільству певних уявлень та цінностей, що є бажаними і очікуваними для замовника. Вони є засобами для формування історії та її «читання» з боку суспільства, тому зазвичай встановлюються у якнайбільш доступних для огляду місцях. Крім того пам'ятники є символічним маркуванням простору та є місцем збору прихильників певної політичної сили³.

Проблематика даної роботи зосереджена на аналізі пам'ятників на Алеї Героїв у Чернігові. Всього на алеї розміщено вісім радянських пам'ятників та один, встановлений вже в період після проголошення незалежності України. Присвячені різним періодам історії та діячам, пам'ятники створюють

¹ Трубіна Е. Места памяти, монументы и "Новая" Демократия // Топос. – 2000. – №3 - С.79-93. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.read.in.ua/book221795/>

² Там само.

³ Eileen Legaspi-Ramirez. The Monument [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/m/monument/the-monument-eileen-legaspi-ramirez.html>

символічний простір навколо яких функціонують різні дискурси, але які об'єднані однією назвою – Алея Героїв.

Принагідно зазначимо, що дослідження регіональної політики пам'яті реалізується працями багатьма дослідників. Так, Олександр Гриценко пише про міста Черкащини («Пам'ять місцевого виробництва»⁴), Вікторія Серета аналізує досвід Львова («Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова»⁵), Олександра Гайдай – рецепція пам'ятників Леніну у Центральній Україні («Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні»⁶), Максим Гон, Петро Долганов, Наталія Івчик пишуть про пам'ятники Рівного («Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного»⁷), колективна праця авторів під назвою «Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні»⁸ упорядниці Олександра Гайдай та Ірина Склякіна охоплює широке поле дослідження політики пам'яті міст України.

Разом з тим залишається не дослідженою Північ України, а саме місто Чернігів. Прикордонність цього міста, припускаємо, впливає на існування та функціонування мітів братнього народу та появи ностальгічних мотивів. А відтак, розгляд головних аспектів збереження та особливості декомунізації меморіальної спадщини у Чернігові дозволяє проаналізувати функціонування радянської спадщини, зокрема пам'ятників, у просторі Чернігова. Фактично, ми говоримо не лише про політику пам'яті, яку творить держава та місцева влада, але і про рецепцію місцевих жителів щодо встановлених пам'ятників.

⁴Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.», 2017. 1136 с.

⁵Серета В.В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. // Вісник Львівського університету. Сер. соціол. 2008. Вип.2. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1808/1872>

⁶Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге / Олександра Гайдай. К.:«К.І.С.», 2018. 280 с.

⁷Гон М. Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного : монографія / Максим Гон , Петро Долганов, Наталія Івчик. Рівне: Волин. обереги, 2017. 232 с.

⁸Політика і пам'ять: Дніпро - Запоріжжя - Одеса - Харків від 1990-х до сьогодні / Олександра Гайдай, Ірина Склякіна, Георгій Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.

Таким чином, **мета роботи**: дослідити політику пам'яті щодо радянської монументальної спадщини у міському просторі Чернігова та рецепцію пам'ятників у пам'яті жителів міста.

Завдання магістерської роботи:

- розглянути політику пам'яті щодо монументальної декомунізації на прикладі країн Центральної та Східної Європи;
- з'ясувати загальні тенденції політики пам'яті в Україні;
- розглянути монументальну спадщину радянського періоду та етапи її декомунізації у незалежній Україні;
- простежити історію формування Алеї Героїв;
- дослідити політику пам'яті щодо пам'ятників на Алеї Героїв;
- розглянути місце Алеї Героїв у пам'яті жителів міста на шпальтах газети «Деснянська правда», проаналізувати глибинні інтерв'ю зібрані напередодні Революції гідності;
- з'ясувати вплив Революції гідності та післяреволюційний період на сприйняття пам'ятників Алеї Героїв.

Об'єктом даного дослідження є декомунізаційні процеси в Україні.

Ці процеси мали вплинути на державну політику пам'яті та, у свою чергу, на місцеву. Політика пам'яті, яку творили місцеві еліти мала б позначитися, з одного боку, на систематичності згадок про радянські пам'ятники у ЗМІ. З іншого боку, актуалізація питань на радянській спадщині мала б призвести до включення у повсякденний досвід споживача інформації про радянські пам'ятники. У свою чергу це впливає на формування дискурсів навколо питань пам'ятників. Фактично відбувається процес, коли повсякденний досвід спостерігача накладається на політику пам'яті, яку він споживає залежно від її актуалізації.

Предмет: декомунізаційні процеси у міському просторі Чернігова на прикладі Алеї Героїв.

Принадгдно варто додати, що робота не має на меті проаналізувати виклики та можливості прийнятого закону про декомунізацію 2015 р., а радше

аналізує як вплинув зазначений раніше нормативно-правовий акт на рецепцію пам'ятників у міському просторі Чернігова.

Хронологічні межі роботи розпочинаються з 1991 р., тобто від часу проголошення незалежності України та завершуються 2017 р. – часом прийняття плану реконструкції, коли з Алеї Героїв демонтують останній радянський пам'ятник.

Теоретичні підходи та методи

У роботі «Двадцять років після комунізму»⁹ Ян Кубік та Майкл Бернгард пропонують до розгляду концепцію мнемонічних акторів та мнемонічних режимів.

Теорія мнемонічних акторів виділяє чотири типи, а саме мнемонічні воїни (mnemonic warriors), плюралісти (mnemonic pluralists), мнемонічні відмовники (або прагматики) (mnemonic abnegators) та перспективники (mnemonic prospectives). Мнемонічні воїни є власниками «істинного» бачення минулого. Натомість плюралісти мають іншу позицію і допускають різні точки зору щодо минулого. Мнемонічні відмовники (прагматики), як правило, є не зацікавленими у питаннях історії, тому уникають політику пам'яті. Перспективники діють як мнемонічні воїни, але використовують минуле, щоб показати помилки або підкреслити власне утопічне бачення майбутнього¹⁰.

Режим пам'яті - це офіційне поле пам'яті, яке, зазвичай є змінюваним. Автори визначають чинники, що мають вплив на пам'ять: залежність від діючої влади та періоду, вплив певного політичного актора, вплив культури (етнічні, релігійні та мовні відмінності), вибір політичної ідентичності, «розшарування пам'яті» та ін.

Залежно від існуючих факторів впливу виділяють такі режими пам'яті як розколотий (fractured), пілларизований (pillarized), об'єднаний (unified). Розколотий режим характеризується наявністю мнемонічного воїна, не передбачає єдиного бачення щодо минулого, а тому існують постійні

⁹Bernhard M. Kubik J. Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration. Oxford University Press. 2014.

¹⁰Bernhard M. Kubik J. Introduction // Twenty Years After Communism... p. 11 – 14.

суперечки. Для пілларізованого режиму характерно наявність впливового плюраліста, роль мнемонічного воїна є не значною. Об'єднаний режим виникає, коли існують домовленості щодо інтерпретації минулого, суспільство здебільшого вільне від конфліктів пам'яті. Мнемонічними акторами при цьому режимові є відмовники (прагматики)¹¹.

Концепція запропонована Яном Кубіком та Майклом Бернгардом дозволяє показати співвідношення між мнемонічними акторами та режимом пам'яті, що в подальшому передбачає певний набір стратегій поводження із минулим. Залежно від впливу факторів та обраного режиму можна визначити тенденції у країнах щодо ставлення до комуністичного минулого. За визначенням авторів для посткомуністичних країн характерні такі мнемонічні актори як мнемонічні воїни, плюралісти та відмовники (прагматики). Щодо України, то вона не потрапляє у жоден режим пам'яті, а тому її випадок є унікальним.

У магістерській роботі розглядається теорія місць пам'яті П'єра Нора. Дослідник пропонує розглядати місця пам'яті як символічні об'єкти з якими нація пов'язує свої цінності та спогади¹². Використовуючи цю теорію можна побачити чи пов'язує населення Чернігова певні спогади із Алеєю Героїв та який емоційний спектр використовують респонденти описуючи її.

Для написання магістерської роботи було використано історико-порівняльний метод. За допомогою нього здійснено порівняння декомунізаційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи, а також виділено особливості цього процесу в Україні.

Метод усної історії дозволив зібрати власне інтерв'ю. Важливим проектом для написання роботи є «Регіон, нація та інше. Міждисциплінарна та транскультурна реконцептуалізація України»¹³. На основі записаних інтерв'ю

¹¹ Там само. р. 14 – 18.

¹² Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; пер. с фр. Д. Хапаевой; науч. пер. Н. Копосов. СПб.: Изд-во С.-Петербур., 1999, 328 с., с. 25-28.

¹³ Інтерв'ю з мешканцями Чернігова (приватний архів, проект Університета Санкт-Галлена, координатор В. Середа). Режим доступу: <http://www.uaregio.org/en/qualitative-database/collections/>

напередодні Революції гідності (травень – липень 2013 р.) можна зробити висновок про стан політики пам'яті у даному регіоні. Зокрема нас цікавило (не)бачення та (не)пам'ятання Алеї Героїв у пам'яті (колективна та індивідуальна) мешканців та ставлення до демонтажу пам'ятників.

Основні поняття

Оскільки, в наукових дискусіях відсутнє єдине розуміння тих чи інших термінів, зазначу про тлумачення, які використовуються у магістерській роботі.

Політика пам'яті – сукупність усіх суспільних практик творення та утвердження певної інтерпретації минулих подій на громадському й на державному рівнях¹⁴.

Колективна пам'ять (за Морісом Альбваксом) - тип пам'яті, який стосується певної групи, колективу; функціонує навколо індивідуальної пам'яті; є живою і постійно підкріплюється комемораціями¹⁵.

Індивідуальна пам'ять (за Морісом Альбваксом) - тип пам'яті, який стосується особистих спогадів індивіда; може спиратися на колективну, щоб підтвердити ті чи інші спогади¹⁶.

Декомунізація – це процес, наслідком якого є очищення публічного простору від тоталітарної символіки, переосмислення минулого та надання йому належної оцінки¹⁷. У контексті магістерської роботи розглядається монументальна декомунізація, яка полягає у демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, які підпадають під дію законодавства України щодо декомунізації.

*Хвиля декомунізації*¹⁸ - процес, який розпочинається із прийняттям законодавства, який стосується декомунізації на державному рівні. Звідси, можемо виділити три хвилі декомунізації.

¹⁴Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні... с.10.

¹⁵Хальбвакс М. Коллективная и историческая память .Неприкосновенный запас, № 2, 2005 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html>

¹⁶Хальбвакс М. Коллективная и историческая память ...

¹⁷Декомунізація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>

¹⁸Метафора запозичена із статті Михайла Гаухмана «Справа про декомунізацію». Див. Гаухман М. Справа про декомунізацію. Критика, 2015, травень [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/sprava-pro-dekomunizatsiyu>

- Перша хвиля – 1992 – 2001 рр. – включає у себе розпорядження Леоніда Кравчука та указ Леоніда Кучми, які стосуються демонтажу радянських символів із фасадів будинків.
- Друга хвиля – 2007 р. – указ Віктора Ющенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні».
- Третя хвиля – 2015 р. – 4 закони про декомунізацію: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Види декомунізації :

- «зверху» - організований державною владою процес демонтажу пам'ятників та ін. знаків, який здійснюється на основі прийнятого законодавства.
- «знизу» - організована активістами діяльність, що спрямована на демонтаж пам'ятників та ін. знаків, може здійснюватися як на основі прийнятого законодавства так і за власною ініціативою.

Варто зазначити, що у роботі слова «*локальний*» та «*місцевий*» вживаються як синонімічні. Рівень політики пам'яті такий як «*загальнодержавний*», «*державний*» також.

Зважаючи на проблематику роботи, «*спадщина*» розглядаємо як поняття, що охоплює радянські монументальні об'єкти (у контексті досліджуваної роботи - пам'ятники), які залишилися в період після 1991 р.

Джерела

Для написання роботи були використані неопубліковані архівні матеріали. Так, другий розділ магістерської роботи зосереджений на історії творення Алеї Героїв та політиці пам'яті, яку здійснювали актори. Фонд Р-90¹⁹ містить справи пов'язані із проектуванням Алеї Героїв та фонд Р-9035²⁰ - особовий фонд чернігівського архітектора Андрія Карнабеда, який включає у себе плани, ескізи, щоденники, які так чи інакше пов'язані із творенням Алеї Героїв та зміни її простору. Фонд 1279²¹ містить друкований текст радіопередачі «Обласні відомості», що стосується відкриття пам'ятника Юрію Коцюбинському. Фонд Р-1043²² включає матеріали, які пов'язані із відкриттям або встановленням пам'ятників на Алеї Героїв. Фонд Р-518²³ містить справи, що описують політику пам'яті Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, зокрема аспекти комеморації наприкінці радянського періоду. Зазначені фонди дозволяють описати етапи творення Алеї Героїв. Також для аналізу політики пам'яті у другому розділі були використані фонд Р-5040²⁴, який містить справи, що стосуються стану пам'яток культури та фонд 8853²⁵, який включає у себе розпорядження представника президента України щодо ліквідації застарілої символіки та пам'ятників монументального мистецтва. Матеріали архівного відділу Чернігівської міської ради - фонд 1²⁶ - включають у себе справи, які стосуються безпосередньо зміни простору на Алеї Героїв.

Для аналізу колективної пам'яті були використані матеріали «Деснянської правди». «Деснянська правда» є друкованою чернігівською обласною газетою. Оскільки, її співзасновниками є обласна державна адміністрація та Чернігівська обласна рада, а її передплатниками є жителі Чернігівщини – з одного боку, газета репрезентує політику пам'яті, яка твориться місцевою радою, а з іншого,

¹⁹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-90, оп.3, спр.1, арк. 1-6; 66.

²⁰ ДАЧО, ф. Р-9035, оп.3, спр.2, арк.1-3; 32.

²¹ ДАЧО, ф. Р-1279, оп.1, спр.494, арк.93.

²² ДАЧО, ф. Р-1043, оп.1, спр.708, арк.1; оп.1, спр.786, арк.1-2.; оп.1, спр.608, арк.1.

²³ ДАЧО, ф. Р-518, оп. 1, спр.553, арк. 6-7; оп. 1, спр.547, арк.10-11; 19.

²⁴ ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр.2283, арк. 1-2; 36.

²⁵ ДАЧО, ф. Р-8853, оп. 2, спр. 4, арк. 178.

²⁶ Архів міської ради. ф.1, оп. 1, спр. 2688, арк. 85-110, арк.190-191.

- є важливим осередком інформації та полем для висловлення власної думки. У роботі проаналізовано матеріали газети за період з 1991 по 2017 рр. Газета зберігається у Державному архіву Чернігівської області.

Оскільки, тематика дослідження включає у себе недавній хронологічний період, тому під час написання роботи були використані Інтернет-ресурси, такі як сайт «Події і коментарі: Чернігівщина»²⁷, «Високий Вал (VAL.UA)»²⁸ та «Svoboda.FM»²⁹. Ці інформаційні ресурси спеціалізуються на висвітленні подій Чернігівщини, а тому є важливими осередком для аналізу політики пам'яті щодо пам'ятників на Алеї Героїв.

Зважаючи, що тематика роботи включає у себе дослідження ролі пам'ятників у пам'яті мешканців міста, для написання були використані власні матеріали (інтерв'ю записане із учасником акції протесту в 1993 р. на Алеї Героїв) та інтерв'ю записані у рамках проекту «Регіон, нація та інше. Міждисциплінарна та транс культурна реконцептуалізація України»³⁰.

Історіографія

Кількість робіт, які зосереджені на дослідженні політики пам'яті охоплює значне поле напрацювань. Вже минуло три пам'яттєві буми, а дослідження пам'яті переходить у площину цифрових технологій. Відтак, неможливо описати всі напрацювання у цьому полі дослідження.

У контексті проблематики роботи - питання пам'ятників та їхньої (не)присутності у пам'яті місцевого населення - варто звернути увагу на роботу Юлії Юрчук та Олександрі Гайдай.

Праця Юлії Юрчук³¹ зосереджена на дослідженні пам'яті про Організацію Українських Націоналістів та Українську Повстанську Армію у незалежній Україні. Незважаючи на відмінність тематики, нам важливо побачити як дослідниця показує як регіональна політика пам'яті впливає на

²⁷ Події і коментарі:Чернігівщина [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/>

²⁸ Високий Вал (VAL.UA) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://val.ua/>

²⁹ Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://svoboda.fm/>

³⁰ Інтерв'ю з мешканцями Чернігова (приватний архів, проект Університета Санкт-Галлена, координатор В. Середа). Режим доступу: <http://www.uaregio.org/en/qualitative-database/collections/>

³¹ Yurchuk Y. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine

загальнодержавну, і навпаки. Принагідно варто зазначити, що робота є однією із перших, яка аналізує рецепцію пам'ятників мешканцями населених пунктів. Пам'ятники створюють три контексти: репрезентують історію (подію, особу вони встановлені), історичний період у який вони встановлені, а також історію їхнього «життя» (а інколи функціонування після демонтажу як місця пам'яті)³².

Іншою, не менш важливою роботою, є праця Олександри Гайдай «Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні»³³. Дослідниця аналізує роль місцевої та центральної влад у роботі із радянською спадщиною. Олександра Гайдай розглядає пам'яті про радянський час та пам'ятання постаті Леніна та як накладається це на сприйняття пам'ятників у період незалежності.

Структура роботи

Робота складається із трьох розділів, вступу, висновків та додатків. Робота включає у себе розгляд досвіду країн Центральної та Східної Європи у питаннях радянської та соціалістичної спадщини, основні стратегії та практики поводження з нею. Після розгляду політики пам'яті в Україні та безпосередньо – декомунізаційних процесів, звертається увага на політику пам'яті в Чернігові, зокрема на її основних акторів її творення. Третій розділ присвячено аналізу ролі Алеї Героїв у пам'яті жителів міста. Додатки включають візуальне зображення пам'ятників на Алеї Героїв (частина фото зберігаються у ДАЧО, інші – особистий архів Ірини Рябчук) та інтерв'ю, записане у ході дослідження.

³²Yurchuk. Y. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of ... P.28

³³ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге / Олександра Гайдай. – Київ : К.І.С., 2018. – 280 с.

РОЗДІЛ І.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЩОДО МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ: ДОСВІД КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

На початку 2000-х р. гарвардський історик Чарльз Маєр опублікував статтю, де описуючи пам'ять у сучасній Європі, виділив два тренди – «гарячу» (активну) пам'ять про фашистські злочини і «холодну» пам'ять про комуністичні злочини, що втрачає напругу³⁴. Проте, як показує Тетяна Журженко, вже кілька років по тому у Східній Європі почала «підігріватися» пам'ять про комунізм. Спочатку в ході декомунізаційних кампаній в Польщі та Угорщині, тоді у країнах Балтії. У свою чергу, у Західній Європі розпочалася нова хвиля переозначення минулого, пов'язана з процесами переосмислення колоніальної спадщини, яка включає також зміну музейних експозицій, назв вулиць, знесення пам'ятників тощо³⁵.

У 2009 р. до 20-річчя падіння комуністичної диктатури у Центральній та Східній Європі, Європейський Парламент прийняв Резолюцію щодо європейської свідомості та тоталітаризму. Резолюція наголошувала на подоланні травматичного минулого. Для Західної Європи таким був нацизм, а для країн Центральної та Східної Європи - як комунізм, так і нацизм. Крім того висловлювалося занепокоєння,

що 20 років потому після краху комуністичної диктатури в Центральній та Східній Європі у деяких країнах-членах доступ до документів, що мають персональне значення або необхідні для проведення наукових досліджень, як і колись є не виправдано обмеженим; закликає усі країни-члени до реальних зусиль у відкритті архівів, у тому числі колишніх внутрішніх служб безпеки, тайної поліції та розвідки, хоча необхідно

³⁴Charles S. Maier, Heißes und kaltes Gedächtnis. Über die politische Halbwertszeit von Nazismus und Kommunismus, in: Transit, 22 (Winter 2001-2002), p. 153-165/

³⁵Zhurzhenko T. The geopolitics of memory [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.eurozine.com/the-geopolitics-of-memory/> (10.05 2007)

вжити заходів для того, щоб цей процес не слугував підставою для службових зловживань³⁶.

Загалом резолюція наголошувала на збереженні пам'яті, а також розкритті та оцінці злочинів, які були вчинені комуністичними режимами. Передбачалося також створення³⁷ Платформи Європейської Пам'яті та Свідомості. Проєкт має на меті наукове дослідження діяльності та злочинів тоталітарних режимів (нацизму та комунізму) ХХ ст. в Європі.

1.1. Загальноєвропейські тенденції у декомунізації монументальної спадщини

Падіння Берлінської стіни як символічного маркера поділу суспільства, дозволило розпочати нову сторінку у переосмисленні комуністичної системи. Початок лібералізації суспільного життя у країнах колишнього соціалістичного блоку мало вплив і на політику пам'яті. Нові посткомуністичні конституції проголошували свої країни демократіями, які засновані на верховенстві права, повазі до прав людини, забороні політичних партій, які прагнули повалити конституційний лад.

Не менш значним етапом у демократизації суспільного життя було прийняття меморіальних законів. Меморіальні закони включали у себе широке поле питань таких як державна символіка, свята, відзначення пам'ятних днів, реабілітація жертв політичних репресій, розслідування злочинів комуністичного минулого, відкриття архівів, лustrация³⁸. Особливості прийняття залежали від впливу наявних політичних еліт при владі. У роботі розглядаються меморіальні закони, що стосуються декомунізаційних процесів.

Подолання комуністичного минулого було необхідним для побудови нової національної держави. Звідси, як зазначає Георгій Касьянов,

³⁶Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 р. щодо європейської свідомості та тоталітаризму [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1218/1.doc>.

³⁷Проєкт створений 2011 році. Platform of European Memory and Conscience [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <https://www.memoryandconscience.eu/>

³⁸Koposov N. Memory Laws in Eastern Europe // Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia. Cambridge University Press. 2017. p. 126-176.

комуністичне минуле поставало як контраргумент до сьогодення. Цей процес включав в себе ряд етапів характерних для певного періоду більшості посткомуністичних країн. Одним із елементів було створення інститутів національної пам'яті або комісій із розслідування злочинів. За підрахунками Георгія Касьянова у період 1992 – 2012 рр. було створено такі інституції в Німеччині, Польщі, Чехії, Словаччині, Молдові, Угорщині, Румунії, Латвії, Литві, Естонії, Україні. Іншим елементом було створення спеціалізованих місць пам'яті пов'язаних із травматичним минулим. Одним із важливих етапів процесу подолання комуністичного минулого було залучення силових та судових органів, які мали повноваження для розслідування злочинів та притягнення до відповідальності, проведення люстрації^{39,40}.

Проте політика пам'яті щодо ставлення до комуністичних минулого може мати свої відмінності. Це зумовлено впливом таких факторів як внутрішні особливості політики країни, перебіг політичного процесу, культурою пам'яті⁴¹. Саме тому меморіальне законодавство, що стосується символічної складової оновлюється у ряді країн.

Масштаби декомунізації залежать від політичної ситуації всередині країни. Важливим фактором у підтримках процесу декомунізації є наявність або відсутність економічної кризи, яка у випадку розпаду комуністичної системи була характерна для більшості країн. Це у свою чергу гальмувало процеси декомунізації. Іншим аспектом є підтримка населенням декомунізації. Як зазначають редакторки праці «Політика пам'яті. Перехідне правосуддя у демократичних суспільствах» Александра Барахона де Бріто, Палома Агілар, Кармен Гонсалес-Енрікес, велика залученість населення тієї чи іншої країни у комуністичній партії – була одним із головних аспектів не підтримки

³⁹Оскільки, тема подолання комуністичного минулого є широкою – тому у роботі розглядається один з аспектів, а саме декомунізація символічного простору.

⁴⁰ Касьянов Г. Исторична політика 1990-х–поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір// Україна Модерна. №21, 2014 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://uamoderna.com/images/archiv/21/UM-21-Kasianov.pdf>

⁴¹Огієнко В. Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів. Східна і Центральна Європи [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1214-vitalii-ohiyenkoyevropeiski-praktyky-pamiat-i-pravovoi-otsinky-diialnosti-komunistychnykh-rezhymiv-skhidna-i-tsentralna-yeuropa> (4.07.2014)

декомунізації на рівні «громадянин – держава». Шлях до декомунізації лежить у політичній культурі - як органів державної влади, так і діяльності громадянського суспільства⁴².

Аналізуючи культуру пам'яті у Східній Європі Штефан Требст пише про поділ країн на чотири типи. До першого типу належать країни для яких характерний консенсус щодо уявлення, що комуністичний режим був чужим та нав'язаним ззовні (Естонія, Литва, Латвія, а також Хорватія, Косово, Словаччина). Другий тип охоплюють ті країни, в яких такий консенсус відсутній і відбуваються дискусії навколо комуністичного минулого (Угорщина, Польща, Чехія, Україна). Третій тип культури пам'яті – переважання амбівалентного та водночас апатичного ставлення до минулого (Болгарія, Румунія, Албанія, Сербія, Чорногорія). Здебільшого це пояснюється наявністю «старої» та «нової» еліт, які змінюються при владі. Четвертий тип включає країни, у яких еліта не проводила декомунізацію (Росія, Молдова та ін.)⁴³.

Вказані вище характеристики типів пам'яті та факторів впливу на зміну політики пам'яті дають можливість сформуванню класифікації. Критеріями класифікації є включеність до політичного утворення та інтеграція до Європейського Союзу.

1. Залежно від включеності до політичного утворення:

А) країни, що входили до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі в тексті - СРСР) (Грузія, Україна, Латвія, Литва, Естонія, Молдова);

Б) країни, що входили до соціалістичного блоку (Польща, Чехія, Словаччина, Німеччина, Румунія, Болгарія, Угорщина).

⁴²Carmen Gonzalez-Enriquez. De-Communization and Political Justice in Central and Eastern//The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies/ Ed.by Alexandra Barahona de Brito, Carmen Gonzalez-Enriquez, Paloma Aguilar. Oxford University Press. 2001. p. 218-247.

⁴³Требст С. «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы: попытка общего описания и категоризации»./ Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сборные статей. М.: Новое издательство, 2011. с.147-150.

Ця класифікація дозволяє прослідкувати тенденції подальшої декомунізації залежно від входження до колишнього соціалістичного блоку чи до СРСР.

2. інтеграція до Європейського Союзу:

А) країни, які після розпаду соціалістичного табору інтегрувалися в Європейський Союз (Польща, Чехія, Словаччина, Німеччина, Румунія, Болгарія, Угорщина, Латвія, Литва, Естонія);

Б) країни, влада яких заявляє про наміри інтегруватися в Європейський Союз (Молдова, Грузія, Україна).

Включення країни до Європейського Союзу передбачає приведення у відповідність законодавства. Відповідно цей критерій є одним із факторів декомунізації. До прикладу відповідними органами Європейського Союзу були прийняті такі нормативно-правові акти як резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи №1096 (2006) від 27 червня 1996 р. щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем, №1481 (2006) від 26 січня 2006 р. щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, №1652 (2009) від 29 січня 2009 р. щодо відношення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію у державах – членах Ради Європи, а також декларація Європейського Парламенту від 23 вересня 2008 р. щодо проголошення 23 серпня днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму та ін.

Надалі розглянемо приклади декомунізації спираючись на дві останні класифікації.

Монументальна складова декомунізації

Процес «очищення публічного простору від тоталітарної символіки» має багато складових, в тому числі перейменування топоніміки, демонтаж пам'ятників та ін. монументальних об'єктів. Ці аспекти являють собою символічну складову простору будь-якого населеного пункту. Тому подібна

трансформація дозволяє показати зміни дискурсу на тлі оновлення політичної системи.

Після падіння комуністичного режиму більша частина пам'ятників у тих країнах, що належали до соціалістичного блоку була знесена. Протягом 1990-тих р. відбувалося формування нового пантеону героїв. Але та частина, що залишилася - лише згодом (протягом 2000-х р.) стала об'єктом законів декомунізації. Досвід європейських країн пропонує такі стратегії очищення публічного простору від монументальної спадщини:

- заборону на рівні законодавства розміщувати пам'ятники радянського минулого у публічному просторі (Польща);
- перенесення пам'ятників із публічного простору на кладовища (Естонія, Польща);
- демонтаж пам'ятників та заборона комуністичної символіки;
- створення парків-музеїв (Угорщина, Литва, Болгарія).

Розглянемо приклади декомунізації монументальної спадщини країн, що входили до соціалістичного блоку. Варто зазначити, що у більшості країн була прийнята заборона на комуністичну символіку, що відповідно вплинуло на демонтаж пам'ятників та пам'ятних дошок. Крім цього спостерігається «переозначення» символічних для попереднього режиму місць пам'яті.

Характерну тенденцію зміни символічної політики після здобуття незалежності показує Румунія, зокрема приклад парку Кароль. До 1991 р. у парку розташовувався мавзолей, який мав назву «Пам'ятник борцям за свободу народу та Батьківщини, за соціалізм». Мавзолей містив поховання лідерів комуністичного режиму Румунії. Після 1991 р. – комуністи були захоронені на кладовищі, а у мавзолеї перепоховали солдатів Першої світової війни. В 2003-2004 рр. велися дискусії про будівництво на місці мавзолею Собору Порятунку

Нації. Але через супротив Союзу архітекторів Румунії, було вирішено собор побудували в іншому місці⁴⁴.

У 2017 р. в Польщі було прийнято акт про внесення змін № 1389 від 22 червня 2017 р. до закону 1 квітня 2016 р. Згідно польського законодавства заборонено встановлювати пам'ятники, що відзначають осіб, організації, події, що символізують комунізм чи інший тоталітарний режим. До такого переліку пам'яток входять: кургани, обеліски, колони, скульптури, статуї, меморіальні таблички. Але разом з тим законодавство виключає із переліку пам'ятники, що розташовані на кладовищах та ті, що входять як частина художньої, освітньої, наукової діяльності, а також ті, що не потрапляють у публічний простір. Рішення про усунення пам'ятника потребує висновку Інституту національної пам'яті⁴⁵.

Іншим способом звільнення публічного простору від монументів комуністичного режиму є створення парків пам'ятників. Угорщина була однією із перших, яка успішно здійснила такий проєкт. У 1993 р. був заснований парк «Мементо», який включав близько 40 пам'ятників, які були демонтовані 1989 р.⁴⁶. Іншим способом представити минуле є Музей соціалістичного мистецтва у Софії, який створений 2011 р. Музей включає в себе частину монументів, що постали у соціалістичний період.

Частина пам'ятників, яка все ще перебуває у міському просторі Центральної та Східної Європи часто стає об'єктом для вираження своєї політичної позиції, апелюючи не лише до минулого, але й вдало взаємодіючи із сучасним. Так, пам'ятник радянській армії у Болгарії був розфарбований у ніч на 24 лютого 2014 р. невідомими активістами, таким чином, проголосивши

⁴⁴Cristea Gabriela and Simina Radu-Bucurenci: Raising the Cross. Exorcising Romania's Communist Past in Museums, Memorials and Monuments // Past for the eyes : east european representations of communism in cinema and museums after 1989 / edited by Oksana Sarkisova and Péter Apor. Central European University Press. 2008. p. 275 – 306.

⁴⁵Ustawa z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001389>

⁴⁶ Memento Park Budapest [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mementopark.hu/>

солідарність з Революцією гідності⁴⁷. До цього монумент неодноразово використовувався, щоб показати незгоду суспільства із розміщення пам'ятника у цьому символічному просторі⁴⁸.

Не менш яскравим прикладом є пам'ятник Івану Конєву у Чехії. У 2017 р. відбулася організована Комуністичною партією Чехії демонстрація проти зміни напису на пам'ятнику⁴⁹. Наступного року напередодні 8 травня пам'ятник облили рожевою фарбою.

Окремо варто розглянути Німеччину. Східна Німеччина становить виняток, оскільки відбулося приєднання до Західної Німеччини, яка мала досвід демократичного врядування. Тому можемо простежити тенденції послідовної політики декомунізації, яка включала в себе відкриття архівів, люстрацію, перейменування вулиць, площ, а також демонтаж пам'ятників. Після падіння Берлінського муру відбувся демонтаж пам'ятника Леніну на однойменній площі. Передбачалося чотири тижні на виконання робіт. За цей період відбулося також перейменування площі, яка тепер носила назву «Площа Об'єднаних націй». Рішення про перейменування об'єктів та демонтаж пам'ятників приймалися місцевою радою⁵⁰.

Країни, що входили до СРСР мали інший шлях декомунізації. Це зумовлено здебільшого політичною ситуацією всередині країни, зокрема перебування при владі попередньої еліти. Зміна еліти призводила до спроб заборони комуністичної ідеології.

Одним із прикладом боротьби за символічний капітал залежно від приходу до влади різних політичних сил в країни є Молдова. В одному із розділів книги Андрій Кушко показує, що в цілому політика пам'яті Молдови

⁴⁷Kalashnikov A. Soviet war memorials in Eastern Europe continue to strain relations with Russia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://theconversation.com/soviet-war-memorials-in-eastern-europe-continue-to-strain-relations-with-russia-101687> (20.08.2018)

⁴⁸З 2011 по 2014 рр. пам'ятник щороку був розмальований невідомими. Див. Taylor. A. The colorful history of this Soviet monument in Bulgaria, and why it angers Russia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/02/26/the-colorful-history-of-this-soviet-monument-in-bulgaria-and-why-it-angers-russia/?noredirect=on> (26.02.2014)

⁴⁹ Події пов'язані із намаганням місцевої влади замінити напис на табличці, зазначивши про придушення Угорського повстання 1956 р. і введення військ країн Варшавського договору до Чехословаччини в 1968 р.

⁵⁰Писанська Н. Исторична справедливості і ностальгія: як відбувалась декомунізація у Німеччині. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27159005.html> (29.07.2015)

пройшла чотири етапи: 1) 1990/91-1993 рр. – «націоналізація» публічної сфери, символіки та освітньої системи та спроба «символічного розриву» із радянським періодом; 2) 1994-2000 рр. – посилення елементів «молдовського націоналізму» і рух до компромісу через «амнезію»; 3) 2001-2009 рр. – спроби сформувати «національну ідеологію», часткове повернення та символічна реабілітація радянського минулого; 4) 2009-2010 рр. – перегляд політики пам'яті в напрямку антикомунізму⁵¹. Зокрема, у 2012 р. парламент Молдови прийняв зміни до Закону №192 від 12 липня 2012 р., згідно з яким забороняється використання тоталітарної комуністичної символіки та пропаганда тоталітарних ідеологій⁵².

У 2011 р. парламент Грузії прийняв Хартію Свободи – закон, який передбачав заборону використання символіки фашистського та комуністичного режимів, перейменування об'єктів (повернення історичних назв), а також проведення люстрації. Передбачалося створення комісії, яка здійснювала перевірку чи має монумент художню цінність. У випадку, якщо пам'ятник становить художню цінність його необхідно перенести до Музею окупації⁵³.

Досвід України буде розглянутий у наступному підрозділі.

Окремий приклад становлять країни Балтії. На відміну від зазначених вище держав, що входили до СРСР, країни Балтії розпочали декомунізацію від початку здобуття незалежності. Як і в Німеччині, схожі тенденції мали місце у Латвії – після здобуття незалежності були демонтовані пам'ятники, а вулицям повернули попередні назви⁵⁴. В Литві одним із способів подолання комуністичного минулого було створення парку-музею. У 2001 р. був створений приватний парк-музей Парк Грутас⁵⁵, який включає в себе колекцію

⁵¹ Кушко А. «Политика памяти» и «историческая политика» в постсоветской Молдавии. Историческая политика в XXI веке. М.: Новое литературное обозрение, 2002. с.256-291.

⁵² Закон № 192 от 12.07.2012 о внесении дополнений в некоторые законодательные акты [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lex.justice.md/ru/344744/>

⁵³ Волчек Д. Политик Гия Тортладзе – о программе десоветизации Грузии [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/24215832.html> (05.06.2011)

⁵⁴ Мосендз А. Декомунізація Латвії розпочалася з демонтажу радянських пам'ятників. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1463208-dekomunizatsiya-latviyi-rozpochalasya-z-demontazhu-radyanskikh-pamyatnikiv-istorik> (07.05.2015)

⁵⁵ Gruto Parkas [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://grutoparkas.lt/>

радянських пам'ятників, які також були демонтовані після здобуття незалежності. Починаючи з 90-тих років у Естонії велися дискусії щодо перенесення військового поховання із центра Таллінна. Правовою основою стало прийняття закону про захист військових поховань (2007 р.). Закон передбачав перенесення військових поховань до кладовища⁵⁶. Подальші події розповідають про втручання Російської Федерації та спроби блокування рішення. Проте пам'ятник був перенесений на кладовище як того вимагав закон про захист військових поховань.

Таким чином, декомунізація (в розглянутому випадку – монументальна) залежить від досвіду перебування країн у СРСР чи в соціалістичному блоці. Країни, що входили в колишній соціалістичний блок проводили декомунізацію здебільшого на початку 90-х р. Проте пам'ятники, що залишаються у міському просторі і які не потрапляють до тогочасних законів щодо декомунізації – стають об'єктами вандалізму. Це спонукає країни оновлювати декомунізаційне законодавство.

Іншим прикладом є країни, що входили до СРСР. Ці країни (Грузія та Молдова) показують приклад декомунізації вже у значно пізніший період. Здебільшого внаслідок приходу до влади «нової еліти». Не менш важливим фактором є інтеграція до Європейського Союзу. Це є додатковим чинником у процесі декомунізації. Окремий приклад становлять країни Балтії, які незважаючи на колишню включеність до СРСР – проте все ж здійснили декомунізацію ще в 90-тих р. та інтегрувалися до Європейського Союзу.

1.2. Загальні тенденції політики пам'яті в Україні

Основними акторами політики пам'яті є державні органи влади та громадянське суспільство, що втілюється зокрема у групах інтересу. Так, у праці Олександра Гриценка «Президенти і пам'ять. Політика пам'яті

⁵⁶Riigi Teataja. Sõjahaudade kaitse seadus Vastu võetud [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.riigiteataja.ee/akt/12777064> (10.01.2007)

президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати»⁵⁷ розглядаються нормативно-правові акти, які так чи інакше стосуються політики пам'яті. Дослідження включає аналіз діяльності трьох президентів – Леоніда Кучми, Віктора Ющенка та Віктора Януковича – враховуючи результати прийнятих указів та розпоряджень та подальша рефлексія всередині суспільства. Іншою роботою, яка враховує більш широке поле акторів політики пам'яті України є праця Георгія Касьянова «Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х рр. (Україна та сусіди)»⁵⁸. Автор розглядає трьох відносно незалежних акторів політики пам'яті: державні інститути⁵⁹, недержавні організації⁶⁰ та історики.

Розглядаючи еволюцію пам'яті в Україні Ярослав Грицак наводить схему трьох «А»: амнезія, амбівалентність, активізація⁶¹. Амнезія є характерною для кожної пам'яті, бо передбачає забуття «незручних» моментів. Амбівалентність характеризується поєднання двох і більше парадигм пам'яті. Активізація – поживлення пам'яті, через звернення до однієї із парадигм.

Політика пам'яті перших двох президентів була здебільшого «багатовекторною». Така тенденція включала у себе продовження радянського нарративу із використанням національних елементів. Тотальної декомунізації в указах та розпорядженнях президентів не передбачалося. Місцеві актори політики пам'яті, такі як міські та сільські ради, мали можливість обирати свою стратегію у вирішенні подальшого співжиття радянських монументів та назв об'єктів.

Для більш детального аналізу стратегій поведінки міських рад звернемося до розгляду прикладу Західної України (Львів), Східної України (Донецьк) та

⁵⁷Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. К.: «КІС.», 2017. 1136 с.

⁵⁸Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х-2000-х рр. (Україна та сусіди). Laurus, 2018, 420 с.

⁵⁹До державних інститутів Георгій Касьянов зараховує: Президент, парламент, уряд, Національний банк України, Укрпошта, судові органи, Служба безпеки України, Український інститут національної пам'яті, місцеві органи влади та самоврядування, а також архіви та музеї.

⁶⁰Недержавними організаціями названо політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації та мережеві спільноти.

⁶¹Грицак Я. Пам'ять і нація // Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. К: Критика, 2011, с.261-278.

Центральної України. Фактично Львів (та Галичина вцілому) являє собою унікальний випадок, оскільки показує декомунізацію на рівні місцевого самоврядування та жителів, ще до прийняття відповідних законів. Яскравим прикладом, що ілюструє ситуацію є демонтаж пам'ятника Леніну у вересні 1990 р.⁶² За ним слідували пам'ятники радянським діячам, а також історичним подіям. Загалом політика пам'яті, яка пропонувалася на загальнонаціональному рівні вцілому вписувалася на місцевому, проте зі своїми змінами та особливостями. Як зазначає Вікторія Середа, у міському просторі Львова поставали нові пам'ятники, що героїзували міф про борців ОУН-УПА, які є складовою регіональної моделі колективної пам'яті⁶³.

Іншу ситуацію бачимо у Донецьку – прийняті декомунізаційні пункти у законодавстві, були ігноровані місцевим управлінням. Але разом з тим можемо спостерігати, що у Донецьку так як і у Львові відбувається творення нових пам'ятників пов'язаних із місцевою історією. У міському просторі з'являються прижиттєвий пам'ятник Олімпійському чемпіону С. Бубці, пам'ятник видатному тенору А. Солов'яненку, першому підприємцю М. Баліну та ін. За відсутності політики примусового забуття та практики зміщення акцентів, пише Оксана Міхеєва, з'являється можливість репрезентації моментів колективної пам'яті для груп, які до цього могли бути під загрозою забуття. Як частина пам'яті донеччан постають пам'ятники жертвам політичних репресій, барельєф Василю Стусу⁶⁴.

Центральна Україна (Вінницька, Київська, Полтавська, Черкаська та Житомирська області) за визначенням Олександри Гайдай становлять особливий інтерес, оскільки дозволяють вийти за рамки традиційної схеми, коли ситуація у сфері пам'яті обмежена дихотомією «схід-захід». Центральний

⁶² Детальніше про демонтаж. Див. Демонтаж пам'ятника Леніну у Львові [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=u6z-Jt6KfUM>

⁶³ Середа В. Місто як Lieu de memoire: спільна чи поділена на пам'ять?: приклад Львова / В. В. Середа // Вісник Львівського університету: Сер.соціол. 2008. Вип. 2. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1808>

⁶⁴ Міхеєва О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/93/mikheieva_derzhavna%20ideolohija.pdf?sequence=1&isAllowed=y

регіон постає як «поле можливостей», де змагаються різні моделі минулого, а населення може приймати пам'ять, яка характерна як для жителів Західної, так і для жителів Східної України⁶⁵.

Характеризуючи політику пам'яті Кучми, Олександр Гриценко, пише, що протягом десяти років президентства відбулися зміни від незначного зацікавлення у питаннях історичного минулого до вироблення «багатовекторності». У представленні минулого здебільшого використовувалися шаблонні означення подій та діячів, намагаючись перефарбувати радянський наратив в національний колір⁶⁶. За визначенням Ярослава Грицака політика Леоніда Кучми була амбівалентною, оскільки «намагалися поєднувати національну та советську парадигми, з одного боку, старанно уникаючи та замовчуючи ті фігури й події, які несли в собі загрозу політичних антагонізмів, із другого»⁶⁷.

Період президентства Віктора Ющенка характеризувався появою більш цілісного національного наративу. Як зазначає Ярослав Грицак, з приходом до влади Віктора Ющенка відбувається активізація пам'яті⁶⁸. Державні заходи щодо реалізації політики пам'яті стосувалися здебільшого трьох тем: події гетьманського періоду, національно-визвольний рух ХХ століття, Голодомор 1932-1933 рр.. Щодо радянського минулого було обрано стратегію показу злочинів комуністичного режиму задля усвідомлення всередині суспільства⁶⁹. За часів Ющенка відбувається визнання Голодомору геноцидом українського народу. Ще однією важливою темою у політиці пам'яті, яка уникалася попередніми президентами був національно-визвольний рух ХХ століття⁷⁰. За

⁶⁵ Гайдай О. Війна пам'ятників. Поле битви – Центральна Україна // Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. Видання друге / Олександра Гайдай. – Київ : К.І.С., 2018. – 280 с. – с. 102-103.

⁶⁶ Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять... – с. 266-274.

⁶⁷ Грицак Ярослав. Пам'ять і нація // Страсті за націоналізмом - с. 267.

⁶⁸ За визначенням Ярослава Грицака, активізацію історичної пам'яті варто розглядати у комплексі, оскільки «активізація цих дискусій була частиною цілеспрямованої політики Леоніда Кучми та головного Ющенкового опонента, Віктора Януковича, який представляв донецький клан». Див. Грицак Ярослав. Пам'ять і нація // Страсті за націоналізмом... с.270-271.

⁶⁹ Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять... – с.821-855.

⁷⁰ Національно-визвольний рух мав 3 складові: події Української революції 1917 – 1921 років, національно-визвольний рух 1930 – 1950 років, що включає діяльність ОУН, проголошення Карпатської України та боротьба УПА, правозахисний та національно-демократичний рух 1960-1980 років (від дисидентів-шістдесятників до Народного руху України за перебудову).

період президентства було присвоєно в 2005 р. звання Герой України Василю Стусу, в 2007 р. - Роману Шухевичу, в 2010 р. – Степану Бандері. Щодо подій гетьманського періоду, то за часів президентства Ющенка було здійснено відновлення пам'яток у м. Батурин, відзначення 300-річчя українсько-шведського союзу⁷¹, 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві та ін.⁷².

Політика пам'яті Віктора Януковича полягала у критиці попередньої діяльності Віктора Ющенка. У цей період у промовах до відзначення подій наголошувалося на спільній історії з Росією. Діяльність у сфері політики пам'яті була здебільшого спрямована на ту частину суспільства, що поділяла проросійські та радянського-ностальгічні настанови⁷³.

Користуючись методологією мнемонічних акторів та мнемонічних режимів, Оксана Шевель пише, що на державному рівні до Революції гідності в Україні домінували переважно мнемонічні воїни. Відповідно кожна група пропонувала своє бачення минулого, що мала наслідком, появу конфліктів пам'яті. Кожен бачить історію в чорно-білих кольорах і кожен є власником «правильного» істинного бачення минулого. Іншою силою в політиці України є центристи (партія влади), яка до Помаранчевої революції була здебільшого ідеологічно аморфною. Фактично до 2004 р. центристи були мнемонічними відмовники⁷⁴.

«Перезавантаження» політики пам'яті відбулося вже під час Революції гідності. Характеризуючи цей період, Андрій Любарець зазначає, що важливе значення для колективної пам'яті суспільства було формування нових

⁷¹ Ця подія заклала початок дискусій між міською та обласною радою щодо встановлення пам'ятника Іванові Мазепі. Встановлення планувалося на 2009 р. Але спорудження відбулося лише в 2015 році, а відкриття здійснили в 2016 році.

⁷² Національно-визвольний рух включав у себе три складові: події Української революції 1917-1921 рр., національно визвольний рух 1930-х-1950-х рр. та правозахисний і національно-демократичний рух 1960-1980-х рр.

⁷³ Гриценко Олександр. Президенти і пам'ять.... – С. 1012 – 1018.

⁷⁴ Oksana Shevel. *Memories of the Past and Visions of the Future: Remembering the Soviet Era and Its End in Ukraine* // M. Bernhard. J. Kubik "Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration". Oxford University Press. 2014. p.146-164.

комемораций про події Євромайдану. Радянські місця пам'яті зміщувалися місцями вшанування героїв Небесної сотні⁷⁵.

У лютому – на початку березня 2014 р. було розроблено «Реанімаційний Пакет Реформ». Однією із сфер реформування була політика національної пам'яті. Реформа мала вирішити такі завдання:

1) збереження пам'яті про тоталітаризм та його практики; визвольний рух, включаючи досвід боротьби за свої права (Майдани);

2) цілісна державна політика щодо державних свят, зокрема впровадження декомунізації комеморативних практик (вшанування пам'яті), повернення в суспільний історичний наратив імен та подій, які цензурувала, засекречувала чи спотворювала комуністична пропаганда, вшанування борців за незалежність України;

3) оновлення українського законодавства про архіви та архівну справу із врахування можливостей доступу до архівів репресивних органів комуністичного режиму;

4) відновлення права потерпілих від репресій комуністичної влади⁷⁶.

На відміну від Віктора Януковича, Петро Порошенко проводив іншу політику пам'яті. За часів президентства Петра Порошенка було реформовано національний календар. У 2014 р. указом №806/2014 «Про День захисника України» скасовано Указ Президента України від 23 лютого 1999 р. №202 та встановлено відзначати щорічно це свято 14 жовтня. Також Указом №872/2014 було встановлено відзначати щорічно 21 листопада як День Гідності та Свободи. Указом № 872/2014 поверталася назва Дня Соборності України 22 січня, яка була змінена на День Соборності та Свободи України Януковичем.

Державним актором політики пам'яті в цей період був Інститут національної пам'яті (далі в тексті – УІНП). У 2014 р. відповідно до Положення УІНП було повернуто статус центрального органу виконавчої влади⁷⁷. Під керівництвом УІНП було розроблено пакет декомунізаційних законів. Законопроект включав

⁷⁵Любарець А. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005-2015 рр.). с.76-78 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://history.org.ua/uploads/editor-files/2017_08/59a54d4a4420f.pdf

⁷⁶ Реанімаційний пакет реформ [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://rpr.org.ua/groups-rpr/17polityka-natsionalnoji-pam-yati/>

⁷⁷ Положення про Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/pravovi-zasady-diyalnosti>

у себе такі частини як «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». 9 квітня 2015 р. Верховна Рада ухвалила закони, що у свою чергу мало наслідком декомунізаційні процеси в Україні. Прийнятий закон викликав хвилю дискусій щодо ряду положень⁷⁸.

1.3. Монументальна спадщина радянського періоду у незалежній Україні

Після здобуття незалежності, Україна постала перед викликом, який стосувався її тоталітарного минулого. Просування проєкту єдиного радянського народу не обійшлося без формування особливого символічного простору, який втілювався у розміщенні у найбільш відвідуваних місцях пам'ятників радянським діячам. Майже не було такого міста, де не стояв би пам'ятник Леніну на площі Леніна. Крім того, парки та інші зони відпочинку також «несли на собі» ідеологічний характер тоталітарного режиму. Розглядаючи приклад України, можна відзначити масштаби необхідної декомунізації, які стояли перед новою владою. А відтак, для вдало проведеної декомунізації, яка б включала всі елементи - люстрацію, заборону комуністичних партій, перейменування та

⁷⁸ Детальніше про позиції щодо закону про декомунізацію див. на сторінках «Критики»: Г.Койнаш. «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату і гарантований судовий розгляд у Страсбурзі. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiyini-zakony-nebezpechnyy-potentsiyal-siyannya-rozbratu-i-garantovanyu>; Дейвід Р. Марплс Володимир В'ятрович і українські декомунізаційні закони [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/volodymyr-vyatrovych-i-ukrayinski-dekomunizatsiyini-zakony>; А. Портнов Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>; В. Кулик Про неякісні закони та нечутливих критиків [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv>; В.В'ятрович Декомунізація і академічна дискусія [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya> та ін.

зміна символічного простору – необхідно було наявність виробленої стратегії дій щодо бачення майбутнього.

Вплив мнемонічних акторів позначився і на процесах декомунізації. Україна мала складний і довгий етап звільнення від радянського минулого, в тому числі від радянської монументальної спадщини, яка у більшості випадків (до кінця 2013 р.) була одним із звичних атрибутів простору українського міста. Аналізуючи приклад України маємо три хвилі декомунізації.

Перші спроби декомунізації розпочалися із розпорядження Президента України від 19 травня 1992 р. Згідно із дорученням Кравчука центральні та місцеві органи влади, керівники підприємств та установ мали «до 1.08.1993 року завершити ліквідацію символів та атрибутики неіснуючих СРСР та УРСР, не допускаючи при цьому «псування архітектурних споруд і пам'ятників»». Але подаючи такі вимоги до декомунізації, Олександр Гриценко зазначає, що це фактично давало можливість для не виконання рішення міськими чи сільськими радами⁷⁹.

До цієї хвилі декомунізації також можна зарахувати указ Президента України Кучми «Питання щодо використання державних символів України» (79/2001). В указі покладался обов'язок на Раду міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури⁸⁰. Оскільки, в указі не згадувалося подальша доля пам'ятників радянського минулого, тому результатом стало лише ліквідування по всій Україні на фасадах будівель ОДА та РДА «серпів та молотів», та встановлення тризубів. Проте пам'ятники Леніну продовжували стояти ще 12 років.

⁷⁹ Гриценко О. Президенти і пам'ять. ... - С.18

⁸⁰ Указ Президента України «Питання щодо використання державних символів України» від 26.11.2001 р. № 79/2001 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>

За підсумками УІНП в період першої хвилі декомунізації було демонтовано: 1) протягом 1990-1993 рр. близько 2000 пам'ятників (здебільшого у Західній Україні); 2) з 1993-2004 рр. – близько 600 пам'ятників (у центральній частині України)⁸¹. Різниця у часі та кількості демонтованих пам'ятників показує, що за межами Галичини, місцева влада та населення здебільшого проводили дерадянізацію повільно.

Наступну хвилю декомунізацію можна пов'язати із діяльністю колишнього Президента України Ющенка. Ініційований Президентом указ №250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні», мав на меті усунення з українських міст монументів, які присвячені особам причетним до політичних репресій та організації голоду в Україні. Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації мали «вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні та політичних репресій»⁸².

Проте і цей нормативно-правовий акт місцеві адміністрації могли розглядати у вільному порядку. Оскільки, органи місцевого самоврядування займають серединну позицію по відношенню до центральних органів та міського населення. Відповідно у випадку нав'язування політики пам'яті місцеві органи самоврядування можуть чинити опір. Звернемося до прикладу Львова, Донецька, Вінниччини та розглянемо реакції місцевої влади на згаданий указ. У Донецьку міська рада (очолена мером міста Олександром Лук'янченком) висловила супротив указу, аргументуючи це перш за все тим, що потрібно вирішувати нагальні справи, а лише потім, якщо фінансування залишиться – можна розглянути це питання. Ситуація у Львові була інакшою, оскільки була створена тимчасова контрольна депутатська комісія. Комісія

⁸¹ Декомунізація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>

⁸² Указ Президента України №250/2007 від 28.03.2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>

мала розглянути перенесення пам'ятників присвяченим подіям Другої світової війни. Проте в силу суперечностей всередині міськради і зовнішнього тиску – комісія не вступила до дії. Таким чином, приклад двох міст України показує різні стратегії поведінки щодо виконання нормативно-правових актів прийнятих на загальнодержавному рівні⁸³.

Характеризуючи населені пункти Вінниччини, Олександра Гайдай пише, що незважаючи на Указ 2007 р. відбувалося збереження пам'ятників, а по деяких населених пунктах (Піщанка, Тульчин та ін.) їх відновлювали. Загалом у Вінницькій області лише окремі райони здійснили декомунізацію. Підсумовуючи результати декомунізації, Олександра Гайдай, пише про «битву за пам'ятники» у центральних областях України загалом, оскільки, прибічники націоналістичних сил вимагали демонтажу, а Компартія – наголошувала на збереженні пам'ятників⁸⁴.

Загалом за період другої хвилі декомунізації 2005-2010 рр. згідно із даними УІНП було декомунізовано близько 600 пам'ятників⁸⁵. За період після прийняття закону (протягом 2007-2009 рр.) було демонтовано 481 пам'ятник⁸⁶. Проте зміна політики пам'яті Януковичем не сприяла продовженню курсу започаткованого Ющенком.

Декомунізаційний пакет законів 2015 р.

Третя хвиля, яку можна охарактеризувати як «декомунізація згори та знизу», розпочалася із подій 8 грудня 2013 р., коли перший пам'ятник Леніну впав у Києві. З цього часу розпочалася хвиля, яку за влучною метафорою називають ленінопадом⁸⁷. Цей процес яскраво відображає взаємодію різноманітних акторів між собою, зокрема громадські активісти – державна

⁸³ Серета В. Мазурик О. Політика пам'яті в Україні: між загальнонаціональним та регіональним рівнями // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. №1045, 2013 с.101-109.

⁸⁴ Гайдай О. Війна пам'ятників. Поле битви – Центральна Україна ... с.104 – 123.

⁸⁵ Декомунізація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>

⁸⁶ В'ятрович В.(Не)подоланий тоталітаризм. Український урок // Щоб не забували. Пам'ять про тоталітаризм в Європі / ред.Дж. Певез. УІНП, 2016 .с.304

⁸⁷ Ленінопадом називають явище знесення пам'ятників Леніна в Україні наприкінці 2013 – в першій половині 2014 року.

адміністрація – місцева влада – силові органи. Позиції на підтримку знесення змінювалися відповідно до загальної ситуації у населеному пункті щодо ставлення до подій Революції гідності.

У статті «Прощавай Ленін...»⁸⁸ Сергій Плохій аналізує явище ленінопаду як кульмінацію відносно тривалого процесу зміни пам'яті, що активізувалося під час Революції гідності та російської агресії на територію України. Створення спільного західно-центрального простору пам'яті було символічно відображено у поширенні повалень пам'ятників Леніну. «Декомунізація знизу», яка згодом була підтримана місцевою владою, показує відмінність у пам'яттєвому просторі 2013-2014 рр. на межі Південь-Схід та Захід-Центр⁸⁹.

Протягом року (від початку «декомунізації знизу» в кінці грудня 2013 р.) діяльність щодо знесення пам'яток перейшла до керівництва обласних державних адміністрацій, які керувалися при цьому указом Президента України Віктора Ющенка, який на момент був діючим та обов'язковим до виконання. За підрахунками УІНП за період (кінець 2013 – 2014 рр.) було демонтовано 504 пам'ятника Леніну, проте залишалось ще понад 1 700. Пам'ятники Леніну були знесені в усіх обласних центрах, крім Запоріжжя, Донецька, Луганська, Сімферополя. Серед областей, які демонтували найбільше пам'ятників Леніну були Хмельницька та Вінницька області⁹⁰. Єдиними областями, де не було на момент третьої хвилі декомунізації пам'ятників Леніну були Львівська, Тернопільська та Івано-Франківська області⁹¹.

2015 р. ознаменував прийняття пакету декомунізаційних законів, що продовжувало забезпечувати звільнення вже від візуальної пропаганди тоталітарного режиму сучасне українське місто. У Законі України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського)

⁸⁸Plokhii S. Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://gis.huri.harvard.edu/goodbye-lenin.html>

⁸⁹ Газета «День» показує карту ленінопаду, яка співпадає із електоральним виборами Президента України 2010 році. Зведений варіант пропонує MAPA. The Revolt of the Center [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://gis.huri.harvard.edu/revolt-of-the-center.html>

⁹⁰За рік в Україні знесли півтисячі пам'ятників Леніну. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/za-rik-v-ukraini-znesli-pivtisyachi-pam-yatnikiv-leninu>

⁹¹Висновки зроблені на основі веб-мапи Ukraine: Revolution of Dignity. Див. <http://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=2fa308aa641d43139d3a5b5b59081a5a>

тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» ст.1. Визначення термінів п.1 зазначається, що символіка комуністичного тоталітарного режиму включає:

(...) г) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

д) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури) (...)⁹².

Закон надавав більший перелік характеристик щодо декомунізації, на відміну від попереднього закону 2007 р. 21 травня прийнятий пакет законів вступив у дію. Розпочалася нова сторінка в рамках українського законодавства, яке стосується декомунізації.

Впродовж 2016 р. згідно із звітом УІНП було демонтовано 2389 пам'ятників та пам'ятних знаків, які містили тоталітарну пропаганду (з них на честь Леніна – 1320). Проте на цьому робота з усунення радянських монументів з публічних просторів не була завершеною⁹³. Як зазначає газета «Тиждень» станом на жовтень 2016 р. на території України залишалося не демонтованими близько 500 пам'ятників Леніну (з них 300 – на контрольованих українським урядом територіях, та близько 200 – на окупованих територіях). Проте ці дані є

⁹²Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» редакція від 05.05.2018 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

⁹³Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті у 2016 році [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://memory.gov.ua/page/zvit-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-z-realizatsii-derzhavnoi-politiki-u-sferi-vidn>

умовними, оскільки кількість монументів, які ще не демонтовані встановити важко, бо значна частина не має статусу пам'яток культури⁹⁴.

Протягом 2017 р. УІНП було здійснено моніторинг повідомлень про невиконання органами місцевого самоврядування законодавства про заборону використання символіки комуністичного тоталітарного режиму. За результатами моніторингу було надіслано 35 листів органам місцевого самоврядування щодо необхідності перейменування об'єктів топоніміки та демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків з символікою комуністичного тоталітарного режиму⁹⁵.

У 2018 р. УІНП звернувся до органів місцевого самоврядування про демонтаж 77 пам'ятників, пам'ятних знаків, написів та зображень, проте було демонтовано лише 7 об'єктів⁹⁶. Отже, станом на 2018 р. залишилося не виконаними вимоги УІНП щодо демонтажу 70 пам'ятників та пам'ятних знаків.

Висновки

Декомунізація монументальної спадщини – це довгий процес, який проходить у декілька етапів і набуває різних форм. Як і в країнах Центральної та Східної Європи спостерігаємо як «кам'яні гості»⁹⁷ комуністичного минулого щораз виринають в сьогоденні, провокуючи конфлікти з питань політики пам'яті.

Україна разом з іншими країнами Східної Європи проходить довгий етап декомунізації. Перебування України у складі СРСР вплинула на реакцію влади та підтримку населенням цього процесу. Здебільшого простір населених пунктів включав у себе монументи, що представляли різноманітні наративи. Єдиним регіоном, який здійснив декомунізацію на початку 90-х р. була

⁹⁴В Україні досі стоять близько 500 пам'ятників Леніну. Кравченко С. Тиждень.ua. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://tyzhden.ua/News/177585> (3.11.2016)

⁹⁵Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті у 2017 році [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/zvit-za-2017-rik>

⁹⁶ Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті у 2018 році [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/zvit-golovi-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pamyati-za-2018-rik-0>

⁹⁷ Метафора Олександри Гайдай із книги «Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні».

Галичина. Щодо інших регіонів, то цей процес відбувся здебільшого після Революції гідності.

Важливу роль у декомунізації відіграють мнемонічні актори, які на державному рівні є ініціаторами законодавства, яке стосується декомунізації, а на місцевому рівні – безпосередніми виконавцями. Уникання останніми обов'язків щодо дотримання чинного закону перешкоджає очищенню символічного простору населених пунктів. Аналіз державного та локального рівня дозволяє прослідкувати залежність декомунізації від влади (державної та місцевої). Проте не можна не зважати на «декомунізацію знизу», що є елементом протесту активістів проти небажання місцевої влади проводити демонтаж монументів відповідно до прийнятого законодавства.

Таким чином, декомунізацію в Україні варто розглядати як процес, що тривав у три хвилі, що зумовлювало поступове «очищення» від радянських монументів населені пункти. Зважаючи на розглянуті приклади, можемо зробити висновок, що в цілому процеси декомунізації в Україні входять у загальноєвропейський контекст, оскільки він також передбачає декілька етапів. Як в Україні, так і в країнах Центральної та Східної Європи, пам'ятники стають «полем» для вираження своєї політичної позиції, що, як правило, полягає у незгоді щодо розташування цього монументу у просторі. А відтак, декомунізація являє собою процес, що включає в себе діяльність різних акторів на різних рівнях для вираження своєї політичної позиції.

РОЗДІЛ II.

МОНУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ ЧЕРНІГОВА: ПРИКЛАД АЛЕЇ ГЕРОЇВ

Питання впорядкування міського простору та встановлення пам'ятників – звичні питання для місцевої влади та жителів того чи іншого населеного пункту. Чернігів тому не виняток, і зазвичай такі обговорення бачимо в обласній газеті «Деснянська правда»⁹⁸. З часом дискусії перемістилися у простір Інтернету (соціальні мережі та сайти органів місцевої влади). І вже тепер органи місцевого самоврядування, а також громадські організації використовують даний ресурс для аналізу настроїв щодо встановлення пам'ятників, перейменування вулиць, площ та ін. питань⁹⁹.

Чернігів, на час здобуття незалежності, зберіг значну кількість радянських монументів. Пам'ятники продовжували виконувати свою функцію, що і в радянський час: на традиційні радянські свята, навколо них формувалося зібрання, відбувалися мітинги. Здавалося, місто продовжувало жити у радянському наративі святкування. Тому будь-які дії місцевих активістів (або на думку дописувачів газет – «вандалів») щодо демонтажу пам'ятників або проведення символічної політичної акції, викликали дискусії на сторінках газети «Деснянська правда», які здебільшого мали негативну реакцію:

Ось із таким «політичним баченням світу» ці чотири молодих вандали. Бо вандалізм і справді ніколи й нічого схожого з культурою, з порядністю, з елементарною грамотністю не мав¹⁰⁰.

Історія Алеї Героїв – це історія змін політики пам'яті та політичного світогляду населення Чернігова. Постійні трансформації простору центральної

⁹⁸Петренко А. Не все слід переймати // Деснянська правда №130 (18662), Чернігів, 1991.20 липня.; Солодчук М. Планувалося, а що насправді? // Деснянська правда №144, Чернігів, 1991. 8 серпня. ;

Городецький І. Історію не переписати // Деснянська правда № 210 (18742), Чернігів, 1991. 7 листопада. та ін.

⁹⁹Приклад сайту Чернігівської обласної ради із створеними опитуваннями. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <https://chor.gov.ua/mediateka/opituvannya>

¹⁰⁰Історія політичної акції на Алеї Героїв: Дяченко П.Мертвим все одно. А живим? // Деснянська правда №70 (24411), Чернігів, 1993. 11 травня.

алеї міста так чи інакше були пов'язані з політикою пам'яті, яка творилася центральною та місцевою владами.

На початку 80-тих р. обласна газета «Деснянська правда» описувала алею як місце пам'яті громадян Радянського Союзу:

Алея Героїв. Люди приходять сюди, щоб уклонитися борцям за соціалістичну Батьківщину, за щасливе і вільне життя. Їм, вірним синам Вітчизни, встановлені тут пам'ятники. Біля них завжди пломеніють червоні троянди. Вдячні чернігівці віддали данину своїм землякам – активним партійним, державним і військовим діячам¹⁰¹.

Але з плином часу функціональне призначення алеї змінюється. Вона стає місцем для прогулянок місцевих жителів, шляхом до історичного Валу Чернігова, але аж ніяк не місцем пам'яті. Проте для такої зміни потрібні були ряд факторів, про які мова піде далі:

(...) управління культури і туризму ініціювало проект, згідно з яким зміниться, як назва вулиці, так і концепція самої зони відпочинку. Тепер алея буде називатися Арт Авеню. Ми хочемо, щоб вулиця заповнилася роботами чернігівських майстрів – художників, скульпторів, гончарів. Ми хочемо, щоб Чернігів був відомий не тільки своєю багатого історією, а й як український центр мистецтва. На алеї буде виділена ділянка для робіт живописців, ще одна – для музики і танців¹⁰².

2.1. Історія формування Алеї Героїв

Повоєнна відбудова Чернігова як і більшості міст Української Радянської Соціалістичної Республіки тривала роки. Проте відновлення зруйнованого міста не була єдиною метою, а була складовою процесу перетворення міського простору. Нові плани відбудови та реконструкції мали на меті створення соціалістичного міста із значною кількістю площ, створення алей пам'яті та пам'ятників, що вкотре маркували простір радянської влади. У щойно звільнених містах споруджували (або відновлювали) пам'ятники Леніну та встановлювали обеліск (пам'ятник чи танк) на честь звільнення міста. Чернігів

¹⁰¹ Вірному синові Вітчизни // Деснянська правда № 180 (16213), Чернігів, 1981.19 вересня.

¹⁰² Коментар заступниці начальника Управління культури і туризму Чернігівської міськради Катерини Литвин щодо проекту реконструкції алеї. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/38183/>

не виняток, і вже у перші роки післявоєнної відбудови, у місті був встановлений новий пам'ятник Леніну на Валу та відновлений у Міському саду, зведено пам'ятник радянському партизану Миколі Попудренку та встановлено пам'ятник жертвам Другої світової війни у сквері імені Попудренка¹⁰³.

Генеральна схема планування Чернігова передбачала розбудову широких і прямих вулиць, площ, побудову будинку Ради, театру, шкіл, інститутів¹⁰⁴. Перші плани створення Алеї Героїв з'являються у звіті про роботу Чернігівської міської ради депутатів трудящих (за час 21 вересня 1943 р. по 20 листопада 1947 р.) йдеться про Алею Героїв, яка мала б «увічнити пам'ять і славу героїв, що впали за звільнення міста Чернігова»¹⁰⁵.

Нове планування часто передбачало перенесення центра міста у новий простір. Повоєнний план відбудови Чернігова виокремлює для площі Куйбишева (нині – Красна площа) роль центра міста¹⁰⁶. Натомість історичний Вал відходить на другорядний план. Об'єднавчу функцію – нового центру (площі Куйбишева) із старим історичним (Валом) відігравала Алея Героїв¹⁰⁷.

Для відбудови міст залучали жителів: від школярів до працівників на заводах, а також селян з околиць. Як зазначає Сергій Єкельчик, праця стає символічним зв'язком громадянина і держави, який таким чином засвідчує свої почуття патріотизму та політичної лояльності¹⁰⁸. Тому працю громадськості активно використовували і в Чернігові:

«у попелі і руїнах стоїть древній Чернігів і чекає патріотів-будівників, які відновлять місто заново, повернуть йому красу і славу, примножать його древні пам'ятки новими пам'ятниками епохи соціалізму, пам'ятниками сталінської епохи»¹⁰⁹.

Не обійшло використання праці громадськості і Алею Героїв. І наприкінці 40-х була збудована перша черга:

¹⁰³ ДАЧО ф. Р-9035, оп. 3, спр. 2, арк. 32.

¹⁰⁴ На основі звіту про роботу Чернігівської міської ради депутатів трудящих (за час 21 вересня 1943 року по 20 листопада 1947 року) ДАЧО ф. Р-90, оп.3, спр. 1, арк. 6

¹⁰⁵ ДАЧО ф. Р-90, оп.3, спр.1, арк. 1-6.

¹⁰⁶ На основі плану проекту реконструкції Чернігова 1948 р., архітектор Ягодівський

¹⁰⁷ ДАЧО ф. Р-9035, оп. 3, спр. 2, арк. 1-3.

¹⁰⁸ Сергій Єкельчик. Розділ 4. Громадянський обов'язок робітника // Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. К.: Laugus, 2018. с.116-153.

¹⁰⁹ ДАЧО ф. Р-90 оп. 3, спр. 1, арк. 4.

Руками трудящих міста збудована перша черга Алеї Героїв розчищена траса нової бульварної вулиці, збудований новий театральний сквер і ряд інших робіт. Силами громадськості виконано ряд робіт по благоустрою міста більш ніж в півмільйона рублів¹¹⁰.

У 50-тих р. відбувається впорядкування простору алеї. Так, на Алеї Героїв з'являється пам'ятник Сталіну (див. *Додаток 1 фото 5, фото 6*), який у період десталінізації демонтують. У центрі встановлюють пам'ятник солдатам Сталінградської битви (див. *Додаток 1 фото 1, фото 2, фото 3*), який згодом перенесуть на територію військового училища¹¹¹. Зрештою, встановлення в центрі Алеї пам'ятника цілком входить у три етапи пам'ятання Другої світової війни¹¹² у Східній Європі запропонованою дослідницею Гейке Каржа. Так, на першому етапі (післявоєнний період) з'являється культ героїчності та перемоги.

У 60-тих р. при вході зі сторони площі Куйбишева встановлюють дошки пошани (див. *Додаток 1 фото 4*), зводять скульптури робітника та колгоспниці. У цей період на території Алеї Героїв ймовірно були відсутні будь-які пам'ятники. Так, Алея Героїв перетворюється у алею героїв праці¹¹³.

Новий вигляд алея отримала у 70-тих р. Спираючись на вже згадані етапи формування пам'яті навколо Другої світової війни – відбувається відродження культу героїчності, який був сформований новим покоління. Разом з тим, нове покоління формує запит на переосмислення сталінських репресій, а відтак здійснює спроби впровадити їх у міський простір за допомогою монументальної скульптури. Ідеї про перетворення Алеї Героїв витали у середовищі чернігівських архітекторів. Реалізовувати їх розпочав архітектор Віктор Устінов. Для спорудження у центрі міста алеї з пам'ятниками

¹¹⁰ДАЧО ф. Р-90, оп.3, спр.1, арк.66.

¹¹¹Портал Чернігова Gorod.cn.ua [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html>

¹¹² 1 етап (післявоєнний період – до середини 1950-х) – формування пам'яті про комуністичний опір; 2 етап (середина 1950-х-1960-х років) – поява «неофіційних» спогадів, що зображають страждання та трагедію; 3 етап (після середини 1960-х) – поява нового покоління, яке намагалося сформувавши пам'ять про жертвність та героїзм у межах національних кордонів. Див. Emily Otto Kaplan .Victors and Victims: Collective Memory of World War II in the Eastern Bloc. Режим доступу: https://www.academia.edu/7206312/Victors_and_Victims_Collective_Memory_of_World_War_II_in_the_Eastern_Bloc?auto=download

¹¹³Портал Чернігова Gorod.cn.ua [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html>

репресованих у 1937-1938 рр. осіб, необхідний був дозвіл від Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу. В одній із поїздок до Москви, Устінов, зустрівся із сином Миколи Подвойського, якого попросив, щоб сини репресованих написали до Центрального Комітету проханням про створення у Чернігові Алеї Героїв¹¹⁴.

Дозвіл було надано і у 1970 р. на Алеї Героїв встановлюють пам'ятник Юрію Коцюбинському¹¹⁵. Радіопередача «Обласні новини» інформувало слухачів про відкриття пам'ятника у програмі передач:

Одинадцята година дня. На Алеї Героїв, що біля площі імені Куйбишева, зібralися представники партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, робітники і службовці, воїни чернігівського гарнізону, студентська і учнівська молодь.

Урочистий мітинг відкриває Перший секретар міськкому партії товариш Нікуліщев. Він запрошує Першого секретаря обласного комітету комуністичної партії України товариша Уманця відкрити пам'ятник.

Під оплески учасників мітингу товариш Уманець перерізає червону стрічку. Звучить гімн Радянського Союзу. З пам'ятника спадає покривало і перед присутніми постає відлите в бронзі погруддя Юрія Коцюбинського. На гранітному постаменті викарбовано: «Юрій Михайлович Коцюбинський. Видатний партійний і державний діяч Радянської України. 1896-1938»¹¹⁶.

У 1972 р. виповнилося 75 років з дня народження Віталія Примакова¹¹⁷. Чернігівський історичний музей разом із музеєм Михайла Коцюбинського організували вечір присвячений цій події¹¹⁸. А на Алеї Героїв цього року встановлюють пам'ятник. Відкриття погруддя відбувалося за тією ж процедурою, що і в 1970 р. пам'ятника Юрію Коцюбинському: мітинг, вітальне слово Нікуліщева та Уманця, покладання квітів¹¹⁹.

¹¹⁴ Портал Чернігова Gorod.cn.ua [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html>

¹¹⁵ Історична довідка. Коцюбинський Юрій Михайлович (1896-1937) - головнокомандувач радянськими військами під час війни з УНР у 1918 р. Член ЦК КП(б)У. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

¹¹⁶ ДА ЧО Р-1279, оп.1, спр.494, арк.93

¹¹⁷ Історична довідка. Примаков Віталій Маркович (1897-1937) - радянський військовий діяч, один з організаторів та керівників "Червоного козацтва", учасник встановлення радянської влади в Україні та Середній Азії. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

¹¹⁸ ДА ЧО ф. Р-1043, оп. 1, спр. 708, арк. 1

¹¹⁹ ДА ЧО ф. Р-1043, оп. 1, спр. 608, арк. 1.

18 вересня 1973 р. на Алеї Героїв встановлюють новий пам'ятник, який присвячений Володимиру Антонову-Овсієнку^{120,121}. У 1977 р. Алея Героїв поповнюються трьома пам'ятниками - Миколі Подвойському¹²², Миколі Кропив'янському¹²³, Миколі Щорсу^{124,125}. У 1981 р. на Алеї Героїв встановлюють пам'ятник Михайлу Кирпоносу¹²⁶. У вересні того року відбулося святкове відкриття погруддя:

Позавчора тут відбувся багатолюдний мітинг представників громадськості міста, присвячений відкриттю пам'ятника генерал-полковнику, Герою Радянського Союзу Михайлу Петровичу Кирпоносу. (...) Сюди прийшли рідні і близькі воїна-патріота, його бойові побратими, учасники Великої Вітчизняної війни, представники трудових колективів, молодь. В руках у багатьох квіти. (...) ¹²⁷.

У 1989 р. відкривають пам'ятник-погруддя Василю Сеньку¹²⁸. Ймовірно, постамент було встановлено задля вшанування пам'яті з нагоди п'ятої річниці з дня смерті.

¹²⁰ ДАЧО ф. Р-1043, оп.1, спр. 786, арк.1-2.

¹²¹ Історична довідка. Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович (1883-1938) - діяч комуністичної партії, командувач більшовицьких військ під час війни з УНР в 1918 і 1919 рр. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

¹²² Історична довідка. Подвойський Микола Ілліч (1880-1948) – у жовтні 1917 р. голова Петроградського ВРК, один з керівників Жовтневого перевороту, у 1917–1918 рр. Народний комісар з військових справ РСФРР, у 1919 р. народний комісар з військових справ України, у 1920 р. керівник Головного управління загальною військовою підготовкою - Всевобучу, член Центральної Контрольної Комісії при ЦК ВКП(б), у 1921 р. голова Виконкому Спортінтерну. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

¹²³ Історична довідка. Кропив'янський Микола Григорович (1889-1948) - У 1918 р. командир 1-ої української (радянської) повстанської дивізії, начальник штабу з формування частин Першої української радянської армії Збройних сил УСРР, у 1919 р. військовий комісар та комендант Ніжина, у 1921 р. начальник військ Всеукраїнської надзвичайної комісії України та Криму, у 1930-х інспектор НКВД об'єктів, на яких задіяна праця в'язнів, начальник дільниці Углицького району «Волгобуду», будівництва каналу Москва-Волга, що зводився в'язнями «Волголагу». Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

¹²⁴ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. за ред. Кульчицького А. В. К: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990, 1064 с. с.637; с.375; с.962.

¹²⁵ Історична довідка. Щорс Микола Олександрович (1895-1919) - учасник встановлення радянської влади в Україні. Командир 1 Українського радянського полку ім. Богуна - 1918 р. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

¹²⁶ Історична довідка. Кирпонос Михайло Петрович (1891 [1892] - 1941) – військовий діяч. Герой Рад. Союзу (1940), ген.-полковник (1941). Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kyrponis_M

¹²⁷ Деснянська правда № 180 (16213), Чернігів, 1981. 19 вересня.

¹²⁸ Історична довідка. Сенько Василь Васильович (1921 - 1984) - військ. льотчик-штурман, полковник (1957). Двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Senko_V

Історія творення Алеї Героїв – це спроба продовжити творення двох пов'язаних між собою наративів – «героїчності» та «радянського народу». Звідси, частина пам'ятників, що розташовувалися на Алеї були присвячені особам, які пов'язані із встановленням радянської влади на Чернігівщині, інші – із Другою світовою війною. Як пише Тетяна Журженко, у радянський час офіційні розповіді про боротьбу проти нацистського режиму наголошували на героїчності, а створення цього наративу сприяло зміцненню ідентичності «радянського народу»¹²⁹.

Аналізуючи мнемонічних акторів радянського періоду, можемо виділити одного гравця – державу (втілена у КПРС), яка була вирішальною у творенні політики пам'яті. До прикладу ініціатива архітектора Віктора Устінова, мала бути узгоджена із Центральним комітетом.

Після 1991 р. збільшується кількість мнемонічних акторів. Провідну роль тепер очолює міська влада, яка зважаючи на фінансові ресурси, може визначати, які комеморативні заходи проводити, які пам'ятники встановлювати і т.д. Проте також з'являється і суспільні ініціативи з приводу встановлення, демонтажу та перенесення пам'ятників.

У період незалежності Алея Героїв двічі змінювала своє планування. Спочатку в 1996 р., коли до 10-річчя було відкрито меморіал «Пам'ять Чорнобиля». Як повідомляє газета «Деснянська правда» на мітингу присвяченому відкриттю був присутній тодішній Президент України Леонід Кучма, який у своєму слові зазначив, що пам'ятник - це нагадування про страшну біду минулого. Автори ж проекту – Геннадій Єршов, Асан Султанов, Олександр Гагарін – «вкладають у цей пам'ятник надію, з якою можна подолати все»¹³⁰. Проте саме розташування пам'ятника на алеї створювало навколо нього інший сенс – мотив героїчної боротьби. Зрештою, місцеві жителі

¹²⁹ Zhurzenko T. Heroes into victims. The Second World War in post-Soviet memory politics. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.eurozine.com/heroes-into-victims/>

¹³⁰ Деснянська правда №51-52 (25839-25840), Чернігів, 1996. 27 квітня.

та журналісти різних видань здебільшого йменують його як «Героям Чорнобиля»¹³¹.

У 2012 р. у планування Алеї Героїв втручається комерційний проєкт агентства «Імперія свята». Ідея полягала у встановленні «своїх» зірки із іменем на алеї. Першопочатково, у бруківку було вкладено п'ять зірок із іменами закоханих. Ініціативу підтримала міська влада, а на відкритті був присутній мер міста. Місце втілення проєкту, як зазначає «Деснянська правда», було затверджено за всіма правилами¹³². Після здійснення реконструкції Алеї Героїв зірки були демонтовані, а проєкт не продовжували.

Крім змін у символічному просторі, Алею Героїв періодично реконструювали. Так, зокрема, 2005 р. виконавчий комітет Чернігівської міської ради прийняв рішення №196 та 219 «Про будівництво», у якому дозволив будівельні роботи, а саме реконструкцію на ділянці від Катерининської церкви до вул. Преображенської згідно з розробленою проєктно-кошторисною документацією¹³³. А у 2013 р. прийняли розпорядження «Про затвердження та надання містобудівних умов і обмежень забудови земельних ділянок»¹³⁴, в якому затвердили та надали дозвіл щодо капітального ремонту фонтанів на Алеї Героїв.

Подальша історія змін просторів Алеї Героїв розпочалася після 2013-2014 рр. про які мова піде у наступному параграфі.

2.2. Політика пам'яті щодо Алеї Героїв

¹³¹ Приклад із публікації Міністерства культури України : « (...) зібралися на мітинг-реквієм біля пам'ятного знаку «Героям Чорнобиля» на Алеї Героїв.» 13. В Чернігові відбулися заходи до 30-х роковин Чорнобильської катастрофи // Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245090177&cat_id=244904002 (27.04.2016)

¹³² Антонова Л. Зірки кохання на Алеї Героїв // Деснянська правда № 82 (28343), Чернігів, 2012. 4 жовтня.

¹³³ Архів міської ради. ф.№1, оп. 1, спр. 2688 арк.85-110, арк.190-191.

¹³⁴ Матеріали надані Управлінням архітектури та місто планування Чернігівської обласної державної адміністрації.

Для того щоб побачити тенденції політики пам'яті у Чернігові звернемося до її функціонування напередодні. У 1987 році Чернігів як і інші міста Радянської України готувався до відзначення 70-річчя Жовтневого перевороту. З початку року члени Чернігівської обласної організації українського товариства охорони пам'ятників історії та культури скликали декілька засідань з метою планування подальшої роботи організації. В одному із перших засідань вирішили створити пересувну виставку «Пам'ятники революційної слави Чернігівщини», оскільки за визначенням одного із членів секції «з Чернігівщиною пов'язані імена багатьох знаних революціонерів»¹³⁵. Проте виставкою не обмежилися, і вже на наступних з'їздах було ухвалено розпорядження про створення нових пам'ятників, а також впорядкування старих. В проєкті передбачалося зведення пам'ятника в Чернігові з нагоди звільнення від військ Центральної Ради і встановлення радянської влади 19 січня 1918 р. На Алеї Герої було запроновано «увічнити імена героїв Громадянської війни: Соколовської, Дибенко, Мокієвської-Зубок, Черняка», а також «28 імен моряків-авроровців»¹³⁶.

Увесь 1987 р. Чернігівська обласна організація українського товариства охорони пам'ятників історії та культури перевіряла стан пам'ятників Чернігівщини загалом: «до 70-річчя необхідно привести всі пам'ятники в належний стан, щоб не було соромно перед пам'яттю героїв»¹³⁷.

Це лише один із прикладів підготовки алеї до святкування річниці певної події. Проте така організація відзначення свята формувало певне уявлення жителів Чернігова про їхню історію. Відповідно, вже в період після 1991 р. політика пам'яті місцевої влади не буде значно відрізнятися від попередньої. Оскільки, календар відзначення свят на рівні міста включав у себе такі події, як святкування річниці Жовтневого перевороту, про який мова піде далі. У роботі «Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні» Олександра Гайдай висвітлює два фактори, які впливають на вибір стратегії роботи із символічним простором

¹³⁵ ДА ЧО ф. Р- 518, оп. 1, спр. 553, арк. 6-7.

¹³⁶ ДА ЧО ф. Р-518, оп. 1, спр. 547, арк. 10-11.

¹³⁷ ДА ЧО ф. Р- 518, оп. 1, спр. 547, арк. 19.

міста місцевою владою. Першим фактором, є вплив офіційної політики пам'яті на державному рівні, іншим – особливості регіональної історичної пам'яті¹³⁸.

Водночас іншим об'єктом для дослідження є поведінка місцевих жителів у ставленні до радянської спадщини. У вже згаданій роботі Олександра Гайдай описує поняття «іконоборства» для позначення акту пошкодження пам'ятників. Цитуючи литовського історика Раси Чепайтене, дослідниця пише про використання терміну «іконоборство» як такого, що має менш негативне значення, аніж вандалізм. Звідси, будь-які дії щодо пам'ятників варто оцінювати або як акт вандалізму (у випадку, коли вчинені дії носять у собі хуліганську провокацію, а тому мотиви учасників були невідомі), або іконоборство, коли пам'ятники стають полем для привернення уваги громадськості та місцевої влади щодо питання радянських пам'ятників у міському просторі¹³⁹.

Яку роль відігравала Алея Героїв для творення політики пам'яті незалежної України? Які події включали у себе обов'язок відвідати Алею? Аналізуючи обласну газету «Деснянська правда», можемо припустити, що Алею Героїв відвідували з трьох причин:

- **відзначення дня народження/смерті діяча, якому встановлений пам'ятник;**
- **як місце святкувань;**
- **відзначення (вшанування) подій.** Ця причина найбільш яскраво відображена у святкуванні річниці Жовтневого перевороту.

Використовуючи методологію мнемонічних акторів Бернгарда і Кубіка можемо побачити, що алея під час відзначення подій була місцем боротьби мнемонічних акторів. З одного боку - прихильники Комуністичної партії, а з іншого – Народного Руху. Загострення суперечностей посилювалося під час відзначення тих чи інших подій.

¹³⁸ Гайдай О.Розділ 7. Війна пам'ятників. Поле битви – Центральна Україна... с.103.

¹³⁹ Гайдай О.Розділ 8. Куди подіти Ілліча? Зберегти не варто руйнувати... с.133-135.

Відзначення подій Жовтневого перевороту у Чернігові в 90-тих р. була частиною колишнього політичного святкування. Не обходили мітингувальники і Алею Героїв як місце пам'яті тих, хто зробив можливою Рядянську Україну. Кожного листопада 90-х р. газета «Деснянська правда» майоріла дописами про план святкування, який включав у себе різні варіанти відзначення. Так, зокрема на 1992 р. припало святкування 75-річчя. Місто в цей день, за спостереженням кореспондента «Деснянської правди» Андрієнка, виглядало «цілком буденно, та втім, на півтори години Красна площа обласного центру стала своєрідною сценою, де немовби відтворювалися знайомі картинки недалекого минулого»¹⁴⁰. Після мітингу на пропозицію голови міської організації Співки комуністів «За соціальну справедливість» Лебединця – колона під пісню «И Ленин такой молодой, и юный Октябрь впереди» рушила до Алеї Героїв, де відбулося покладання квітів до підніжжя пам'ятників. У той же день іншим варіантом відзначення був мітинг організований членами Української республіканської консервативної партії. За визначенням автора статті, вони «розгорнули плакати з категорично-войовничим неприйняттям усього, що пов'язане із Жовтнем сімнадцятого, та прихильників його ідей». А через декілька годин поряд із Красною площею та Алеєю Героїв, у П'ятницькій церкві мала розпочинатися панахида по жертвам Жовтневого перевороту і тоталітарного режиму, яка була замовлена обласним товариством «Просвіта»¹⁴¹.

У листопаді 1997 р. відбувалося святкування 80-тих роковин «з нагоди Великого Жовтня». У виступах звучали слова осуду ринкових реформ, сплеску корупції та злочинності. Закінчився мітинг співом «Інтернаціоналу» і покладання квітів на Алеї Героїв – до «пам'ятників видатних уродженців Чернігівщини». Опісля на Красній площі зібралися на альтернативний мітинг-жалобу по жертвах тоталітарного режиму, організованою крайовою організацією Руху¹⁴².

¹⁴⁰ Деснянська правда №148 (24323), Чернігів, 1992. 10 листопада.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Деснянська правда №132 (26077), Чернігів, 1997. 11 листопада.

До відзначення подій також можна віднести і святкування дня Незалежності України. У 1996 р. Україна святкувала 5-річчя незалежності. Не обійшло святкування і Алею Героїв:

Того ранку урочисте покладання вінків та живих квітів відбулося і на Болдиній горі – до могил Невідомого солдата та М.М. Коцюбинського; у сквері імені Попудренка, на Алеї Героїв (...)¹⁴³.

У 1996 р. на Алеї Героїв відкривають монумент «Пам'ять Чорнобиля»¹⁴⁴. З того часу у квітні на Алеї Героїв вшановують загиблих ліквідаторів Чорнобиля.

Окремо варто розглянути **святкування ювілей діячів**, яким присвячені пам'ятники на Алеї Героїв. У грудні 1996 р. відзначали 100-річний ювілей з дня народження Юрія Коцюбинського з ініціативи міської ради ветеранів, товариств «Слов'янське братство» і «Прометей», місцевих організацій Компартії України, Соціалістичної партії України і Спілки комуністів. У Будинку культури відбулися збори та концерт під час яких розповіли про життя і діяльність Коцюбинського. Урочистості продовжили біля пам'ятника на Алеї Героїв та у кінотеатрі імені М. Щорса, де показали двосерійний художній фільм «Родина Коцюбинських»¹⁴⁵.

У січні 1997 р. у Чернігові відзначали 105 років від дня народження Михайла Кирпоноса. До пам'ятника на Алеї Героїв поклали квіти від обласної ради та держадміністрації, міської ради та міськвиконкому. У міській юнацькій бібліотеці імені О.П. Довженка відбулася зустріч ветеранів війни із молоддю та організували книжкову виставку «Вірний син Вітчизни»¹⁴⁶.

У 1998 р. у Чернігові пройшли заходи присвячені 100-річчя від дня народження Віталія Примакова. Було покладено квіти до пам'ятника на Алеї Героїв.¹⁴⁷

¹⁴³ Деснянська правда №104 (25892), Чернігів, 1996. 28 серпня.

¹⁴⁴ ДАЧО ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2283, арк. 1-2; 36.

¹⁴⁵ Присвячено Юрію Коцюбинському // Деснянська правда №150 (25938), Чернігів, 1996. 10 грудня.

¹⁴⁶ Деснянська правда №9 (259555), Чернігів, 1997. 23 січня.

¹⁴⁷ Деснянська правда №3 (26102), Чернігів, 1998. 8 січня.

У жовтні 2001 р. виповнилося 80 років від дня народження Василя Сенька. З нагоди цієї дати до пам'ятника, що на Алеї Героїв були покладені квіти від облдержадміністрації, обласної та міської ради, ветеранських організацій, громадськості¹⁴⁸. Вшанували пам'ять і у січні 2002 р., коли минуло 110 років від дня народження М. Кирпоноса¹⁴⁹.

Загалом у газеті «Деснянська правда» події із вшанування пам'яті з дня народження чи смерті згадуються п'ять разів. Проте можемо припускати, що таких подій було значно більше, але не всі були надруковані на шпальтах газети. Зрештою, для аналізу політики пам'яті важливо показати як конструювався наратив про певного діяча та хто був ініціатором цієї політики.

У вересні 1996 р. під час святкування звільнення міста з-під окупації 1943 р., Алея Героїв у репортажі газети «Деснянська правда» постає як **місце святкувань** :

(...) на Красній площі, Алеї Героїв тривало масове народне гуляння та розважально-танцювальна програма, у якій кожен з бажаючих жителів і гостей міста міг взяти безпосередню участь¹⁵⁰.

У вересні 2004 р. поруч із Красною площею на Алеї Героїв відкрилося «Містечко майстрів», в якому підприємства, навчальні заклади міста та Чернігівського району продемонстрували свої промислові вироби, зразки садово-паркового, декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва¹⁵¹.

Протягом 2000-х р. на алеї часто відбувалися фестивалі, ярмарки та інші події. Так, у 2008 р. у Чернігові пройшов міжнародний фестиваль «Поліське коло». Декілька днів на алеї відбувалися концертні виступи художніх колективів, туристичний форум і «Містечко майстрів»¹⁵². А в 2010 р. під час

¹⁴⁸ Деснянська правда №122 (26734), Чернігів, 2001. 16 жовтня.

¹⁴⁹ Деснянська правда №10 (25777), Чернігів, 2002. 24 січня.

¹⁵⁰ Деснянська правда №117 (25905), Чернігів, 1996. 24 вересня.

¹⁵¹ Деснянська правда №110 (27181), Чернігів, 2004. 21 вересня.

¹⁵² Поліське коло: міжнародний фольклорний фестиваль. Анонс // Високий Вал [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://val.ua/uk/18843.html> (19.05.2008)

святкування Дня міста, на алеї відкрилася туристично-мистецька виставка «Чернігів - туристичний»¹⁵³.

Проте символічне переосмислення простору Алеї Героїв і надання їй неідеологічного значення відбулося навесні 2013 р., коли було започатковано проєкт «Зелена сцена». У той час на початку алеї була розміщена сцена на весняно-літній сезони¹⁵⁴. Як зазначають ініціатори проєкт створений для того, щоб змінювати міський культурний простір, залучати міських жителів до нового формату спілкування, змінюючи таким чином культурний ландшафт міста¹⁵⁵. Навесні та влітку відбувалися поетичні вечори, танцювальні ініціативи та інші способи проведення дозвілля.

Як відбувалася декомунізація Алеї Героїв після здобуття незалежності? І чи входив Чернігів у три хвили декомунізації? У 1992 р. здійснюються перші спроби декомунізації. 15 вересня представник Президента України в Чернігівській області Валентин Мельничук оприлюднює розпорядження «Про ліквідацію застарілої символіки та пам'ятників монументального мистецтва, знятих із державного обліку» виконання якого покладається на керівників структурних підрозділів обласної державної адміністрації, обласних організацій, підприємств, установ, районних державних адміністрацій, міськвиконкомів, райвиконкомів. Термін проведення роботи був визначений 1 листопада поточного року¹⁵⁶. Проте цей етап декомунізації не охопив Алею Героїв.

¹⁵³ Такі події мали місце на Алеї Героїв майже кожного року, особливо після відкриття «Зеленої сцени». 2015 р. - відкриття туристичного сезону. У Чернігові офіційно відкрився туристичний сезон - 2015 // Чернігівська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?id=138897&tp=0> (20.04.2015).

2016 р. - відкриття туристичного сезону. Чернігів запрошує на відкриття туристичного сезону // Міністерство культури України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245083231&cat_id=244904002 (11.04.2016).

2017 р. - «Містечко майстрів». Містечко майстрів // Новий Чернігів [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://newch.tv/news/news/item?id=4071> (29.04.2017)

¹⁵⁴ У Чернігові офіційно відкрили туристичний сезон // Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-20992/> (22.04.2013)

¹⁵⁵ Зелена сцена повертається на «Алею героїв» // Сайт міста Чернігова.0462ua [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.0462.ua/news/2339408/zelena-scena-povertaetsa-na-aleu-geroiv> (20.03.2013)

¹⁵⁶ ДА ЧО ф. 8853, опис 2, спр. 4, арк. 178.

На наступному етапі, після виходу указу №250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні», чернігівська влада також не розпочала демонтаж. Не лише пам'ятники на Алеї Героїв, що присвячені особам, які пов'язані із встановленням радянської влади все далі перебували у міському просторі, а також це розпорядження не вплинуло на численні пам'ятники Леніну. Так, у 2008 р. у рамках проєкту Всеукраїнського журналістського фонду до Чернігова завітали журналісти із різних областей України. Один із редакторів газети «Час» із Чернівців запитав міського голову Олександра Соколова чи довго в центрі Чернігова стоятиме пам'ятник Леніну. На це питання міський голова відповів, що негайно руйнувати ніхто нічого не буде, бо це історія і час сам розставить усе на свої місця¹⁵⁷. Зрештою, Олександр Соколов був міським головою з 2002 по 2015 рр. (з перервою у 2006 р. на 1 місяць) і відзначився не підтримкою декомунізації у місті. У силу своїх політичних вподобань у 2011 р. вступає у Партію регіонів, але в одному із інтерв'ю говорить, що ця політична сила підтримувала його у виборах на посаду міського голови ще 2006 р. та 2010 р.¹⁵⁸ У 2014 р. Соколов виходить із партії¹⁵⁹, проте вже у серпні 2015 р. вступає у «Наш край»¹⁶⁰.

Подібну ситуацію, яка сталася того ж року у Полтаві описує Олександра Гайдай. Міський голова, Андрій Матковський, вказував на другорядність проблеми пов'язаної із демонтажем пам'ятника Леніну, аргументуючи тим «людей хвилює зовсім інше: ліфти, підвали, дахи, стан справ на околицях, безпечна дорога до школи»¹⁶¹. Проте такі випадки не є унікальними, здебільшого до 2013-2014 рр. питання радянських монументів у риториці місцевої влади позначалися як неважливі. Використовуючи методологію

¹⁵⁷ Пархоменко Л. Негайно руйнувати ніхто нічого не буде // Деснянська правда №68 (27747), Чернігів, 2008. 19 червня.

¹⁵⁸ Мер Чернігова вступив до Партії регіонів // УНІАН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/502455-mer-chemigova-vstupiv-do-partiji-regioniv.html> (02.06.2011)

¹⁵⁹ Мер Чернігова вийшов з Партії регіонів // УНІАН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/887919-mer-chemigova-viyshov-z-partiji-regioniv.html> (21.02.2014)

¹⁶⁰ Старожили чернігівської політики Соколов та Мельничук підуть під знаменами «Нашого краю» // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/17492/starozhili-chemigivskoyi-politiki-sokolov-ta-melnichuk-pidut-pid-znamenami-nashogo-krayu/> (26.08.2015)

¹⁶¹ Гайдай О. Розділ 7. Війна пам'ятників. Поле битви – Центральна Україна...с.109-110.

Бернгарда і Кубіка, можна зробити висновок, що, здебільшого, місцева влада займала позицію прагматиків, які воліють зосередитися на соціальних проблемах, уникаючи при цьому питань пов'язаних із минулим.

Зміна у символічному просторі алеї почала відбуватися з 2015 р. Дискусії про подальшу долю Алеї Героїв, що витали у суспільстві серед публічних інтелектуалів Чернігівщини – залишалися у вигляді різнобічних думок. Реалізовувати політику пам'яті щодо демонтажу пам'ятників розпочав громадський сектор. 27 січня представники «Правого Сектору» зібрали круглий стіл з метою з'ясувати експертну думку щодо черговості демонтажу пам'ятників на Алеї Героїв. Зазначалося, що необхідно узгодити вирішення питання щодо пам'ятників з міською владою до 29 січня. Присутній на зустрічі історик Сергій Леп'явко зазначив:

ми, як експерти, говорили, хто і яке місце займає в історії. Але історики - це не судді. Не переносите на нас те, щоб ми приймали суддівське рішення ... Кувалда зіграла свою роль в перші дні революції, а сьогодні, якщо потрібно прибрати пам'ятники, то слід це робити за допомогою крана, щоб акуратно перевезти їх, щоб все зберегти. Не варто забувати, що ці пам'ятники виготовлені на непоганому художньому рівні, на відміну від пам'ятника Леніну, на відміну від абсолютної халтури - пам'ятника Фрунзе. Але, для тих, хто не знає: насправді, бюст Фрунзе існує. Зберігся і виготовлений дуже хорошою якості. Але, де він знаходиться, я вам не скажу ...»¹⁶².

Згодом, 29 січня, відбувся пленум міської організації ветеранів. З одного боку, учасники засудили рішення про демонтаж пам'ятників. Герард Кузнецов, чернігівський краєзнавець, під час виступу зазначив про важливість Алеї, оскільки:

Фактично жінки та діти у повоєнні роки звільняли знищений фашистськими загарбниками Чернігів від руїн, прагнули в центрі відтворити сторінку славетної історії свого краю. А сьогодні дехто заявляє про те, що ці бюсти є свідченням тоталітарного

¹⁶²Правий Сектор погрожує своїми силами прибрати пам'ятники з Алеї Героїв у Чернігові // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/13851/> (27.01.2015)

режиму. Ні, вони є свідченням безприкладного подвигу нашого звиятного народу. І доки ми ще живі, ми не дозволимо вчинити свавілля¹⁶³

З іншого боку, учасники пленуму підтримали ідею загальноміського референдуму щодо майбутнього Алеї¹⁶⁴.

Щоб вирішити це питання Чернігівська міська рада на власному сайті 5 лютого створила опитування щодо подальшої долі алеї. 8 лютого в опитуванні взяло участь близько 13 тисяч інтернет-користувачів: «нічого не змінювати – це наша історія» (37, 22% або 4771 голос), «перенести пам'ятники радянських діячів до музею» (60,81% або 7795 голосів), «продовжити алею до Катерининської церкви встановивши пам'ятники сучасним героям» (1,98% або 253 голосів)¹⁶⁵. Проте на цьому діяльність міської ради обмежилася. Використовуючи методологію мнемонічних акторів Бернгарда і Кубіка, місцеву владу можна характеризувати як прагматиків, з одного боку, оскільки, до звернення активістів, влада воліла уникати питань пов'язаних із історією та пам'ятниками, а з іншого, як плюралістів, оскільки була здійснена спроба діалогу шляхом проведення опитування, а згодом спроби провести обговорення про які мова піде далі.

В лютому 2015 р. громадський рух «Третя позиція» оприлюднює заяву у якій заявили про майбутнє знесення пам'ятників на Алеї Героїв:

Тому ми, патріоти України, беремо на себе відповідальність за звільнення центру Чернігова від знаків комуністичного тероризму і повідомляємо про майбутнє знесення пам'ятників Щорсу, Коцюбинському, Примакову, Антонову-Овсієнку, Подвойському та Кропив'янському¹⁶⁶.

Вже через декілька днів, 9 лютого, було знесено два пам'ятники – Володимиру Антонову-Овсієнку та Миколі Подвойському. Демонтовані

¹⁶³Чернігівські ветерани вважають фашизмом наміри знести Алею Героїв // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/13900/chemigivski-veterani-vvazhayut-fashizmom-namiri-znesti-aleyu-geroyiv/> (30.01.2015)

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵Третя позиція про звільнення центру Чернігова від знаків комуністичного тероризму // Чернігівський формат [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://format.cn.ua/news/tretja_pozicija_pro_zvilnennja_centru_chemigova_vid_znakiv_komunistichnogo_terorizmu/2015-02-08-907 (8.02.2015)

¹⁶⁶Третя позиція вирішила долю пам'ятників на Алеї Героїв в Чернігові // Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://newvv.net/culture/Culture/237160.html> (6.02.2015)

монументи відвезли до Чернігівського історичного музею¹⁶⁷. Як повідомили організатори акції, це мало бути попередженням для міської влади щодо вирішення питання з Алеєю. На місце події виїхала міліція, яка опитала свідків та внесла інформацію про подію до єдиного журналу обліку¹⁶⁸.

14 лютого депутатами міської ради було ініційовано провести громадські слухання «Про подальше місцезнаходження погрудь, які встановлені у місті Чернігові на Алеї Героїв». Спочатку запропонували провести 5 березня, але згодом встановили нову дату – 3 квітня¹⁶⁹. Проте 2 квітня оприлюднили розпорядження міського голови про скасування слухань у зв'язку з неутворенням Дорадчого комітету з проведення громадського слухання експертних груп¹⁷⁰. Громадське обговорення вирішили провести 15 травня¹⁷¹. Проте і 15 травня слухання також перенесли - тепер на 5 червня у зв'язку з проведенням монтажних робіт¹⁷². 5 червня громадські слухання не відбулися у зв'язку з прийняттям Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Загалом за час поки міська влада у силу різних причин переносила слухання – активісти демонтували чотири погруддя¹⁷³.

17 квітня цього року були знесені ще два пам'ятники – Миколі Щорсу та Миколі Кропив'янському. Знести погруддя Віталія Примакова та Юрію

¹⁶⁷На Алеї героїв в Чернігові знесли два пам'ятники // Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://svoboda.fm/crime/events/237194.html> (9.02.2015)

¹⁶⁸У Чернігові знесли два пам'ятники на Алеї Героїв // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/14063/> (09.02.2015)

¹⁶⁹Чернігівські депутати ініціюють проведення громадських слухань щодо подальної долі пам'ятників на Алеї героїв // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/14154/chemigivski-deputati-initsiyuyut-provedennya-gromadskih-sluhan-shchodo-podalnoyi-doliramyatnikiv-na-aleyi-geroyiv/> (14.02.2015)

¹⁷⁰ Розпорядження міського голови "Про перенесення дати проведення громадських слухань" від 2 квітня 2015 року № 75-р [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chemigiv-rada.gov.ua/rozporyad-mr-golovy/sid-41/id-7983/>

¹⁷¹Громадське слухання щодо подальної долі Алеї Героїв у Чернігові переноситься на 15 травня // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aleyi-geroyiv-u-chemigovi-perenositsya-na-15-travnnya/> (06.04.2015)

¹⁷²Громадські слухання про подальшу долю погрудь з Алеї Героїв перенесли на 5 червня // Високий Вал [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://val.ua/uk/79928.html> (14.05.2015)

¹⁷³Громадських слухань про майбутнє Алеї Героїв у Чернігові взагалі не буде // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/16072/gromadskih-sluhan-pro-maybutne-aleyi-geroyiv-u-chemigovi-vzagali-ne-bude/> (08.06.2015)

Коцюбинському не дозволила міліція¹⁷⁴. Під час демонтажу відбулася суперечка про яку мова піде далі у наступному розділі, який стосується історичної пам'яті. Фактично відбулося словесне зіткнення двох мнемонічних акторів – воїнів.

Проте вже через декілька днів – 25 квітня – близько першої ночі представники «Третьої сили» знесли погруддя Юрію Коцюбинському та перемістили за допомогою смітцевому бака до Чернігівської міської ради^{175,176}. Під час демонтажу та безпосереднього переміщення, до активістів підійшла спочатку охорона, потім - представники міліції. Розпочалася суперечка про правомірність таких дій - демонтажу. Міліція затримала активістів, опитала і відпустила¹⁷⁷.

У квітні 2016 р. у додатку до наказу Міністерства культури України по Чернігівській області до переліку об'єктів культурної спадщини, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, входило шість пам'ятників (Антонову-Овсієнку, Подвойському, Коцюбинському, Кропив'янському, Примакову, Щорсу), які розташовані на Алеї Героїв. Таким чином, лише у 2016 р. були зняті з реєстрації, демонтовані у 2015-2016 рр. пам'ятники на Алеї Героїв¹⁷⁸.

Спираючись на згаданий реєстр, у травні 2016 р., голова обласної державної адміністрації Валерій Куліч оприлюднив розпорядження, яке стосувалося символічного простору алеї. У переліку пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок Чернігівської області, які підлягають демонтажу

¹⁷⁴ На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/15205/na-aleyi-geroyiv-u-chemigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/> (17.04.2015)

¹⁷⁵ Чернігові націоналісти вночі знесли погруддя Юрієві Коцюбинському (фото) // УНІАН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1071570-u-chernigovi-natsionalisti-vnochi-znesli-pogrudnya-yurievi-kotsyubinskomu-foto.html> (25.04.2015)

¹⁷⁶ Деснянська правда №17 (28475), Чернігів, 2015. 30 квітня.

¹⁷⁷ Вихідними націоналісти демонтували ще одне погруддя на Алеї Героїв у Чернігові // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogrudnya-na-aleyi-geroyiv-u-chemigovi/> (27.04.2015)

¹⁷⁸ Додаток 13 до наказу Міністерства культури України від 04.04.2016 № 200 «Перелік об'єктів культурної спадщини у Чернігівська області, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245079196&cat_id=244950594

відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» зазначався лише один, ще не демонтований, пам'ятник, що розташовувався на Алеї Героїв. Це був пам'ятник Примакову¹⁷⁹. 23 червня комунальні служби демонтували з алеї цей пам'ятник¹⁸⁰. Останній радянський пам'ятник із Алеї Героїв був демонтований вже при новому міському голові – Владиславу Атрошенку, якого обрали у листопаді 2015 р.¹⁸¹

Під дію закону про декомунізацію не підпадали два пам'ятники – Михайлу Кирпоносу та Василю Сеньку. З початком реконструкції алеї пам'ятники були демонтовані. Протягом 2015-2016 рр. пам'ятники, що входили у перелік декомунізованих – були перенесені до історичного музею у Чернігові. Пам'ятник Кирпоносу та Сеньку викликав дискусії щодо подальшого розташування. Спочатку їх планували розмістити на Болдиній горі, але згодом перенесли на кладовище Яцево, де їх зберігають і дотепер (жовтень, 2019 р.) у Спеціалізованому комбінаті комунально-побутового обслуговування¹⁸².

У травні 2017 р. міська влада прийняла проєкт реконструкції Алеї Героїв. Проєкт архітекторки Тетяни Мазур передбачав демонтаж восьми постаментів, які знаходилися на алеї. Головна ідея проєкту – поєднати адміністративний центр та історичну частину¹⁸³.

8 грудня 2017 р. відбулися громадські слухання щодо подальшої долі алеї та реконструкції парку Коцюбинського на Валу. Мета зустрічі – врахувати думку громадськості та удосконалити проєкти запропоновані архітекторами.

¹⁷⁹ Додаток до розпорядження голови обласної державної адміністрації 20 травня 2016 року № 276 «Перелік пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок Чернігівської області, які підлягають демонтажу відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»

¹⁸⁰З Алеї Героїв прибравали «привиди комунізму» // Високий Вал [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://val.ua/uk/88243.html> (23.06.2016)

¹⁸¹Чернігівська міська рада [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20151121022832/http://www.cvk.gov.ua/wvm2015/pvm048pt001f01=102pt005f01=0pid102=5432pf7691=5432rej=0.html>

¹⁸²Два погруддя з колишньої Алеї в Чернігові перевезли на Яцево. // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://193.151.107.238/39000/dva-pogruddy-a-z-kolishnoyi-aleyi-v-chemigovi-perevezli-na-yatsevo/> (25.10.2018)

¹⁸³Проєкт реконструкції Алеї Героїв містобудівна рада схвалила одногосно // Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-24912/>

Попередні розробки були оприлюднені та узгоджені на Архітектурно-містобудівній раді. Проте громадські слухання завершилися без ухвалення рішення. Частина учасників вимагала скасувати поточний проєкт і розпочати конкурс спочатку. Заступник Чернігівського міського голови – Олександр Атрощенко поставив цю пропозицію на голосування, проте вона не набрала необхідної кількості голосів. Після цього слухання завершилося. Згодом міська влада висловила свою пропозицію по створенні робочої групи задля вдосконалення проєктів¹⁸⁴.

У 2018 р. Управління ЖКГ передало відповідальність за пам'ятники та пам'ятні знаки Управлінню культури та туризму. Всього було передано 15 об'єктів, з них розміщено згідно паспорту на Алеї Героїв - пам'ятник Героям Чорнобиля, пам'ятник Кирпоносу, пам'ятник Сеньку¹⁸⁵.

3 липня 2019 р. відбулося засідання комісії з питань міської топонімії, охорони та збереження історико-культурного середовища міста Чернігова. Питання щодо Алеї Героїв виникали неодноразово. Так, було розглянуто звернення місцевого жителя Міткевича щодо встановлення пам'ятника з прізвищами всіх Героїв Радянського Союзу і погруддя Федорову та Молодчому на Алеї Героїв. Але рішення не було прийняте.

Наступним питанням, яке було розглянуте на засіданні, стосувалося визначення території для перенесення і встановлення пам'ятника Сеньку та Кирпоносу. Комісія прийняла рішення про перенесення на територію біля Військово-історичного музею та Військово-музичного центру Сухопутних військ Збройних сил України.

Управління культури та туризму міської ради винесли на розгляд пропозицію про перейменування Алеї Героїв на Арт Авеню. На думку одного із учасників комісії – Шевчука, настав час нового бачення та осмислення цієї

¹⁸⁴Громадські слухання відбулися. Рішення не ухвалили // Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://svoboda.fm/politics/chemigov/256305.html> (11.12.2017)

¹⁸⁵Пам'ятники Чернігова передають Управлінню культури // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/34717/pamyatniki-chemigova-peredayut-upravlinnyu-kulturi/> (03.04.2018)

території. Було вирішено провести громадське обговорення стосовно нової назви алеї¹⁸⁶.

Висновки

Історія декомунізації Алеї Героїв показує «декомунізацію знизу» як один із елементів політики пам'яті Чернігова. Добрим прикладом для ілюстрації цього процесу є прийняті розпорядження про зняття з Державного реєстру нерухомих пам'яток України пам'ятників, які вже були декомунізовані громадськими активістами.

До 2013 р. в очах місцевої влади пам'ятники на Алеї Героїв були радше другорядним питанням, а дві хвили декомунізації не охопили їх. Подеколи діями активістів на пам'ятники звертали увагу, але все ж сформована політика пам'яті щодо радянської спадщини перешкоджала для широкомасштабної декомунізації.

2013 р. – це спроба здійснити ідеологічне перезавантаження Алеї Героїв, шляхом запровадження проєкту «Зелена сцена». Протягом 2015 – 2016 рр. дискусії навколо пам'ятників на Алеї Героїв поживляються, подеколи вони стають справжніми «війнами за пам'ятники» між різними мнемонічними воїнами. У той же час міська влада намагалася дистанціюватися від вирішення питань про подальшу долю на Алеї Героїв, що у свою чергу, викликало обурення у вже згаданих мнемонічних акторів.

Вже після реконструкції Алеї Героїв та демонтажу пам'ятників дискусії про планування алеї почасти виринають, продукуючи цим формування вже інакшої політики пам'яті з її новими агентами.

¹⁸⁶ Протокол №2 засідання комісії з питань міської топонімії, охорони та збереження історико-культурного середовища м. Чернігова [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chernigiv-rada.gov.ua/protokoly-zasidan-komisiy/id-35769/>

РОЗДІЛ ІІІ.

ДИСКУСІЇ ТА ПАМ'ЯТЬ ЩОДО АЛЕЇ ГЕРОЇВ

Як і що пам'ятають суспільства? Чи політика визначає те, що будуть пам'ятати ці суспільства? Цей розділ присвячений аналізу дискусій навколо Алеї Героїв, а також її місця у пам'яті жителів міста. Робочою гіпотезою дослідження є теза, що політика пам'яті визначає як і що середовище має пам'ятати.

У вступі до книги «Як суспільства пам'ятають» Пол Коннертон пише, що пам'ять про минуле передається через певні ритуальні дії або практики¹⁸⁷. Відповідно, якщо такі практики зникають - пам'ять починає заміщувати пам'яттю про інші події.

Алея Героїв у Чернігові є добрим прикладом до цієї тези Пола Коннертона. За період 1991 по 2017 рр. кількість та різноманітність відзначуваних подій змінюється, зникає ідеологічне навантаження цього місця, пам'ять про діячів, яким присвячені пам'ятники заміщується іншими подіями. Проте зберігається негативне ставлення до зміни символічного простору міста, зокрема до демонтажу пам'ятників.

3.1. Дискусії на шпальтах газети «Деснянська правда»: події 90-тих р.

«Деснянська правда» є чернігівською обласною газетою, яка інформує своїх читачів про поточні події у місті та області загалом. Тож події, які стосуються декомунізації, або демонтажу пам'ятників та ін., з'являлися на сторінках цієї газети. Часто самі передплатники могли виражати свою позицію надсилаючи для друку статті. Тому газета «Деснянська правда» дозволяє побачити ставлення як місцевої влади, так і жителів до згаданих вже раніше процесів, що стосуються Алеї Героїв. Найбільш яскраво відображені на

¹⁸⁷ Коннертон П. Вступ // Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С.Шліпченко. К.: Ніка-Центр, 2013. с.18.

сторінках газети різноманітні ініціативи та обговорення щодо ставлення до «декомунізації знизу» у 90-тих р.

Першу публікацію, яка стосується політики пам'яті знаходимо ще у 1991 р. липневому номері «Деснянської правди». Власне тоді, ще до проголошення незалежності, стурбованість політикою пам'яті висловив один із чернігівських дописувачів газети. Автор – А. Петренко – починає свій допис під назвою «Не все слід переймати», аналізуючи ситуацію у Львові:

Сумна практика львівських «демократів», котрі не лише демонтували пам'ятник В.І. Леніну, але й перейменували 140 вулиць міста, не дає спокою чернігівським послідовникам із Руху, УРП, СНМУМу. Зараз вони розгорнули наступ на Чернігівську міську раду, вимагаючи негайно перейменувати ряд вулиць, щоб повернути їм дореволюційні назви.

Хочеться вірити у процес перейменування вулиць не стане вилитися у політичну вакханалію, подібно львівській, коли під приводом повернення вулицям старих назв постаралися, в першу чергу, прикрасити їх іменами Бандери, Шухевича та ін., які заплямували себе кров'ю невинних жертв¹⁸⁸.

Гонорар за статтю автор просить перерахувати на спорудження пам'ятника Шевченку у Чернігові.

У тому ж номері газети учасник Другої світової війни (у газеті – Великої Вітчизняної війни) А. Деменко у дописі під назвою «Що робимо до ювілею»¹⁸⁹ пише про благоустрій міста, якому варто більше приділяти уваги. Побіжно автор повідомлення згадує Алею Героїв, яку теж потрібно «привести у порядок»¹⁹⁰.

Продовжує обговорення щодо благоустрою міста Солодчук М. в номері від 8 серпня 1991 р. у статті «Планувалося, а що насправді?», в якій автор охоплює стан історичних пам'ятників:

Руйнуються історичні пам'ятники – зокрема, огорожа на могилі Коцюбинського, пам'ятник Леніну на Валу. Тривалий час реконструюються фонтани на Алеї Героїв. Вже немає надії побачити їх працюючими. До речі, хто господар Алеї? Вона начебто

¹⁸⁸ Деснянська правда №130 (18662), Чернігів, 1991.20 липня.

¹⁸⁹ Автор пише про 50-тий ювілей звільнення Чернігова, що мав бути у вересні того року.

¹⁹⁰ Деснянська правда №130 (18662), Чернігів, 1991. 20 липня.

доглянута, а от за порядком тут нікому. Не раз був свідком знищення квітів біля пам'ятників видатних людей Чернігова. Від цих неподобств болить серце за рідне місто¹⁹¹.

У номері за 7 листопада 1991 р. у рубриці «Позиція» І. Городецький у дописі під назвою «Історію не переписати» висловлює своє ставлення до пам'ятників та історії загалом:

Жовтневі події, які відбулися 74 роки тому, сьогодні оцінюються неоднозначно. Різні люди, висловлюють різні думки. Але історія залишається історією.

(...) Я проти того, щоб знищувати пам'ятники, паплюжити все підряд, що було в нашій історії. Про все, що було, повинно знати не тільки нинішнє, а й прийдешнє покоління¹⁹².

Отож, 1991 р. приносить із собою обговорення щодо подальшої долі пам'ятників та перейменування вулиць, продовжуючи тим самим радянський наратив щодо цих питань. Натомість у публікаціях за 1992 р. відсутні будь-які згадки про ці питання. Принагідно варто зазначити, що указ Кравчука про демонтаж символіки не відобразився на шпальтах газети. Загалом перша хвиля символічної декомунізації (включаючи і розпорядження Кучми) не згадувалися на сторінках «Деснянської правди».

На початку травня 1993 р. газета «Деснянська правда» публікує статтю з назвою «Мертвим все одно. А живим?» авторства Дяченка П. У статті описуються дві події, що сталися в Чернігові. Одна з них, пошкодження близько 40 пам'ятників на єврейському кладовищі в районі Ялівщини, інша - розфарбування пам'ятників на Алеї Героїв (Кирпоносу, Кропив'янському, Фрунзе). В першому випадку – осіб не було встановлено, натомість у випадку з пам'ятниками на Алеї Героїв причетних до події було виявлено. Стаття містить інформацію про сім'ї чотирьох учасників, рід занять та освіти.

Автор публікації подає коментарі учасників акції:

Про Кирпоноса, Кропив'янського, Фрунзе знає тільки те, що це «якісь військові люди»; «Комуністи, нищили церкви. Фрунзе? У війну Київ відстоював, вже помер. А втім, я точно не знаю»; «Кирпонос, Кропивнянський, Коцюбинський багато людей

¹⁹¹ Деснянська правда №144, Чернігів, 1991.8 серпня.

¹⁹² Деснянська правда № 210 (18742), Чернігів, 1991.7 листопада.

знищили. Фрунзе – те ж саме. Розумію, що обливати пам'ятники фарбою – це не цивілізовано. Втім, я тільки стояв на шухері».

Один із учасників акції, Валерій Диль, який і обливав фарбою говорить, що «це була політична акція», і пам'ятник Кирпоносу не хотіли обливати фарбою, а лише сплутали його із пам'ятником Подвойського.

Втім, автор статті завершує виклад матеріалу засудження подібних акцій словами, що «вандалізм і справді ніколи й нічого схожого з культурою, з порядністю, з елементарною грамотністю не мав»¹⁹³.

Ця історія могла так і залишитися згадкою про «вандалізм» на сторінках газети «Деснянська правда», проте вже за декілька днів набула нового продовження. Міліція порушила кримінальну справу, із заявою до прокурора міста прийшов заступник голови Чернігівського обласного комітету Української національної асамблеї (далі у тексті - УНА) Мірошніченко Олег. У заяві вказується, що один із учасників, який обіймає посаду голови обласного комітету УНА, та трьох його знайомих «під фізичним та моральним тиском змушено давати неправдиві свідчення проти себе». Копія заяви УНА була надана і редакції газети, проте редакція не опублікувала звернення лише надала деякі витяги у статті «Хто ж «дестабілізує становище»?». Але і ця стаття наголошувала, що кримінальну справу порушено «не через політичні погляди, а через те, що даний вчинок дестабілізує взагалі нормальне життя області»¹⁹⁴.

Варто зазначити, що у цьому ж випуску «Деснянської правди» було надруковано звернення Чернігівської крайової організації Рух і міської організації Демократичної партії Україна:

В Чернігові знову вчинили акти вандалізму. На єврейському цвинтарі зруйновано 16 могил, пошкоджено 40 пам'ятників на кладовищі в районі Ялівщини. Хто посмів вчинити наругу над пам'яттю українців, євреїв, росіян, що поховані на кладовищах нашого міста? Чернігівська крайова організація Народного Руху та міська організація Демократичної партії України засуджують акти вандалізму і звертаються до правоохоронних органів з вимогою якомога швидше знайти зловмисників¹⁹⁵.

¹⁹³ Деснянська правда №70 (24411), Чернігів, 1993. 11 травня.

¹⁹⁴ Дяченко П. Хто дестабілізує становище? // Деснянська правда №74 (24415), Чернігів, 1993. 20 травня.

¹⁹⁵ Там само.

Так, у заяві організації не прозвучали ні слова засудження, ні підтримки акції на Алеї Героїв. Таким чином крайова організація Руху відсторонилася від акції.

Для відображення іншого бачення цієї ситуації поглянемо на інтерв'ю (див. *Додаток 2*) одного із учасників подій на Алеї Героїв - Сергія Солов'я. У 1992 р. Сергій Соловей стає головою обласної організації Українська національна асамблея — Українська націоналістична самооборона (УНА - УНСО). За розповідями респондента акцій мало відбутися дві. На першій акції він не був присутній, а вже доєднався до другої. Учасники акції, про яких згадує «Деснянська правда», взяли фарбу у церкві Михайла та Федора, яка була у стані ремонту і пішли до алеї (крім того, один із учасників акції був церковнослужителем у Михайлівській церкві). Зупинилися на початку Алеї Героїв, де за кущами сховали фарбу і чекали поки почнуться сутінки. Міліцейський патруль, що проходив поруч, вирішив перевірити хлопців і випадково натрапили на фарбу. На цьому друга акція, потерпівши поразку, завершилася провалом. Учасників затримали. Валерій Диль, як організатор, потрапив у СІЗО. Відбувалися слідчі дії.

Як зазначає Сергій Соловей, ще на початку 1990-х р. здійснювали такі акції – розмалювання пам'ятника Леніну, демонтаж меморіальних дошок і т.д.. Всі ці символічні дії протесту були характерні для Чернігова у 90-х р. Акція на Алеї Героїв була однією із останніх таких маніфестацій:

Та вже після 93, навіть, здається, навіть ніхто і не проводив. Якби, основне ці протидії до 1993 року там були і про Леніна, там на площі знищення комуністичних символів, спалювали Леніна плакати, ще кримінальні справи були. З нашого боку, з Демократичного Союзу. А вже після 93, тобто, йшло та йшло. Якби таких саме акцій вже і не було. Там можливо йшло на якомусь рівні. Ну до 94 року це питання не вирішувалося. Навіть при Ющенку це не вийшло зробити. А в 2014 році - це і Леніна повалили, здається, у лютому після 18-21 лютого. Тоді у Чернігові просто зібралися, зачепили та і звалили. Все. На цьому питання Леніна у Чернігові вирішилося. Ну і пізніше рішенням міської ради була демонтована Алея Героїв. Це у 15 році, здається.

Після виборів. Вибори 15 році були до місцевих рад. Але в цьому я якби, після 14 не приймав, бо в Чернігові мене не було фізично¹⁹⁶.

Остання стаття, у якій розглядалася політика пам'яті щодо монументів, була надрукована у 1997 р. у березневому номері «Деснянської правди» під назвою «Пам'ятники і пам'ять». Автор - Паливода В. - виступає на захист збереження пам'ятників Чернігова, аргументуючи це перш за все тим, що історію не переписеш та минуле не обирають:

А народна пам'ять все одно не хоче підкоритися історичним та істеричним забаганкам нових «прибиральників» нашого минулого. Можна, звичайно, погодитися з тим, що якійсь частині, особливо так званих «нових українців», заважають пам'ятники Леніну, Щорсу, Кропив'янському, Юрію Коцюбинському, Миколі Попудренку та іншим сподвижникам минулої епохи «розбудувати» ринкову Україну. Заважають, можливо, своїм мовчазним нагадуванням і пересторогою про те, що волелюбний і трудящий українець ще буде здатний на те, щоб розтратить розцяцьковане псевдодемократичними гаслами ярмо. Та все одно і «новим українцям», як би вони не волали сьогодні про негайне знесення «символів тоталітаризму», не під силу знищити пам'ять багатьох мільйонів інших українців, які через оті символи сприймають свої особисті життєві долі та історію свого народу¹⁹⁷.

Автор статті засуджує акцію в якій було облито пам'ятники Леніну та на Алеї Героїв, дискусію навколо спроб перейменування вулиць: «Від дикунського ритуалу знищення чи понівечення пам'ятників історія врешті-решт не змінює саму себе, вона стає лише доступнішою для зазіхань майбутніх насильників»¹⁹⁸.

За період 90-х р. обговорення щодо демонтажу пам'ятників та перейменування вулиць періодично з'являлися на сторінках «Деснянської правди». Хоча такі обговорення та акції були періодичними явищами, проте все ж показують як пам'ятають жителі міста про радянський період та як сприймають пам'ятники у просторі свого міста. Здебільшого, радянські пам'ятники для дописувачів газети «Деснянська правда» були втіленням ідеї

¹⁹⁶ Інтерв'ю із Сергієм Солов'єм. 8.11.2019. Особистий архів А. Години. (додаток 2).

¹⁹⁷ Деснянська правда №37, Чернігів, 1997. 29 березня.

¹⁹⁸ Там само.

«нашої історії»¹⁹⁹, а звідси, будь-які дії пов'язані із монументами сприймалися як зазіхання на руйнування «нашої історії». Проте все ж варто згадати, що редакція газети проводила політику попереднього періоду, а звідси, будь-які альтернативні сприйняття радянської спадщини не друкувалися на шпальтах цієї газети. Зрештою, «Деснянська правда» є добрим прикладом для ілюстрації діяльності мнемонічних воїнів у полі публіцистики.

У період з 2000-х р. згадки про Алею Героїв були відсутні на шпальтах газети «Деснянської правди». Так, указ Ющенка про демонтаж пам'ятників особам, які причетні до встановлення радянської влади в Україні, взагалі не викликає дискусій у Чернігові. Періодично відбувалися розфарбування пам'ятника Леніну перед річницями подій²⁰⁰. Здавалося до Революції гідності, алея як символічне місце чи як простір відсутня у пам'яті чернігівців. Лише під час революції, але починає відігравати роль місця пам'яті та подальшої деіделогізації цього простору.

3.2. Індивідуальна пам'ять: аналіз глибинних інтерв'ю перед Революцією гідності

Цінним матеріалом для написання цієї роботи є проект Університету Санкт-Галлена «Регіон, нація та інше. Міждисциплінарна та транс культурна реконцептуалізація України». Зважаючи на часові рамки проведення, а це початок травня - липень 2013 р., матеріали дозволяють показати ставлення місцевого населення до пам'ятників (щодо відкриття нових або бажання демонтажу пам'ятників), а також проаналізувати, яку роль займає Алея Героїв у розповідях респондентів до Революції гідності.

¹⁹⁹ «Наша історія» - вживається як метафора до розуміння радянської історії у період незалежності України.

²⁰⁰У 2007 році пам'ятник розмалювали фарбою. Див. Леніна облили фарбою в Чернігові. За Крути? // Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://svoboda.fm/politics/chernigov/186509.html>
Або в 2010 році напередодні візиту Віктора Ющенка у Чернігів пам'ятник Леніну облили фарбою. Див. В Чернигове памятник Ленину облили синей и желтой краскою // Корреспондент.net [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://korrespondent.net/ukraine/1034812-v-chemigove-pamyatnik-leninu-oblili-sinej-i-zheltoj-kraskoj>

У книзі «Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса-Харків. Від 1990-х до сьогодні» використані глибинні інтерв'ю зазначеного раніше проєкту. Автори зазначають, що такий метод дозволяє побачити конкретних людей та їхні досвіди поводження із історією. Проте звичайно береться до уваги, що не можна на основі глибинних інтерв'ю із конкретними мешканцями говорити про погляди мешканців всього міста²⁰¹.

Для того, щоб проаналізувати ситуацію у Чернігові було використано сім глибинних інтерв'ю, які показують сформовані уявлення про міський простір і включеність пам'ятників до нього, а також роль Алеї Героїв у пам'яті респондентів.

Ольга²⁰², 18 р.

Ольга була студенткою одного із місцевих навчальних закладів. Про історію свого міста вона дізнавалася із уроків історії у школі, а також із історичних передач та фільмів із обласного телебачення. Оповідачка на питання про те, що ви показуєте гостям, які приїжджають у місто згадує Алею Героїв поряд із такими місцями як театр, площею, фонтанами і річковим вокзалом. Ольга пояснює це тим, що всі ці об'єкти знаходяться в центрі і їх не можна оминати.

Крім того у завданні намалювати ту територію, яку ви називаєте своєю, Ольга малює саме Алею Героїв і пояснює:

P2:ну якось так. Це в нас Алея Героїв , ну тут пам'ятки, пам'ятники кожному герою.

I:а що це за герої? звідки вони?

P2:Кирпонос, Попудренко.²⁰³

²⁰¹ Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні/ О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів : ФОП Шумилович, 2018. с.164-165.

²⁰² імена респондентів змінені.

²⁰³ Інтерв'ю із мешканцями Чернігова (приватний архів, проєкт Університета Санкт-Галлена, координаторка Вікторія Середа), Ch_1

До питання щодо демонтажу пам'ятників ставиться із засторогою: «да, ну в нас є пам'ятники достатньо їх, але щоб зносити просто їх це якось не по собі було якось (сміх), щоб їх знесли»²⁰⁴.

Олексій, 18 р.

Олексій навчався на менеджера в одному із навчальних закладів Чернігова. Як визначає сам оповідач - він не цікавиться історією міста. Проте на питання звідки можна дізнатися про історію міста, оповідач говорить про встановлений на в'їзді пам'ятний знак, який свідчить про давність міста. Звідси, не можна не зауважити, що пам'ятник фактично виконує свою інформаційну мету. Зрештою, на питання про монументи у Чернігові Олексій згадує і Алею Героїв:

И.: А вот относительно памятников. Много ли памятников в Чернигове и вот как ты относишься к этим памятникам?

Р.: У нас памятников ну, как для, ну, я не знаю там где я часто бываю. Ну это на валу, пушки там, все, пушки, потом там по этой, по аллее, по аллее Героев, на Болдиной горе у нас памятник. Там большой памятник, пять маленьких. На самой Болдиной горе есть памятник. И там Михаила Коцюбинского есть памятник, и его жене поставлен²⁰⁵.

Щодо демонтажу, то оповідач вважає, що не варто зносити пам'ятники.

Орест, 37 р.

Орест говорить, що цікавиться історією свого міста. Здебільшого або читає статті у газеті «Сім днів» та в Інтернеті. В інтерв'ю Орест демонструє ностальгічні мотиви за Радянським Союзом, оскільки, найкращим період для історії Чернігова називає саме радянський. Звідси, до демонтажу пам'ятників ставиться негативно, знову-таки, пов'язуючи із минулим періодом:

И.: А как вы относитесь к тем памятникам что есть здесь в Чернигове, вот какие можно было б снести, какие наоборот поставит новые?

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ Інтерв'ю із мешканцями Чернігова ... Ch_2.

Р: Да никакие не снести у нас вроде не могут за старыми ухаживать, памятник Пушкина недавно проходил, во-первых: никто не знает нет ни указателей как к нему добраться он в таком захолустья стоит, короче, просто стыдно да вы все, если кто-то хочет придти туда лучше не ходить.

І: А какие памятники вы лично посещаете?

Р: Какие, ну к Коцюбинскому давно уже не был, кстати на Коцюбинского тоже страшно глянуть, никто ничем там и не занимается, может внешне так и сделали но (...) страшно посмотреть, ну тут не новые надо ставить тут за старыми понаблюдали б хотя бы ,Героям Чернобыля тыльную сторону показали, он же в обще скоро упадет, так шо такое²⁰⁶ .

На питання про означення найбезпечнішого місця у Чернігові Орест називає центр та Алею Героїв.

Надія, 55 р.

Оповідачка отримує інформацію про історію міста із книжок про Чернігів та брошур для туристів. Надія, як і Орест відзначають, що у Радянському Союзі їм подобалося більше. Оповідачка до демонтажу ставиться негативно:

І: А вот скажите, о памятниках в Чернигове, как вы относитесь к памятникам, что сейчас есть .

Р: Нормально, а кто у нас, Богдана Хмельницкого есть памятник, Коцюбинскому есть памятник у нас, и Ленин памятник стоит у нас, а шо у нас еще тут, Фрунзе памятник есть, а какие счас, господи, уже не помню .

І: А есть какие-то такие памятники, что вы лично к ним ходите?

Р: Да, иногда к памятнику Коцюбинского это на нашей Болдиной горе, поэтому прогуливаясь можно и зайти(смеется) Вовчок у нас еще, похоронена даже тут так туда заходим, вот Коцюбинский, а ну это я уже сказала, ну и все , музей у нас Коцюбинского и похоронен же он тут.

І: А вот кому б надо еще поставить памятники в Чернигове и вот какие-нибудь снести?

Р: Нет снести я против любых что б снести, а что б поставить не знаю, не знаю таких легендарных личностей я , я не наблюдаю кому б еще хотела, а снести нет,

²⁰⁶ Інтерв'ю із мешканцями Чернігова ... Ch_3.

пускай все стоят, не надо никого сносить и так по сносили уже много чего, не надо, пусть что то хоть останется .

I: По сносили?

P: Не ну там вот, не то, шо б по сносили памятники, ну были у нас жабки такие вот все знали, что жабки - фонтан такой был, был фонтан жаба, оны взяли его снесли и поставили там уже какой-то музыкальный этот, я его еще никогда так и не видала уже лет пять стоит, его тока по праздниках включают и тока вечером он освещается, там красивый говорят, ну а жабки были всегда, жабки вот так вокруг жабки сидели, фонтан посередине был та это самое, а вокруг были жабки, и детки ходили, на жабках сидели всю жизнь, так из поколение, я там сидела, и дочку водила, оны взяли его снесли ну и шо теперь, все жабок нету, я б лично за жабки, не хотела, что б их сносили и все так тогда говорили, ну не желательно и днем придешь, жабки там ж водичка текла, ребеночек уже ручку подставит, ему интересно, так шо вот такие вот бы да, а так нет, за памятники нет, памятники не надо трогать²⁰⁷.

Варто зазначити, що в оповіді відсутні згадки про Алею Героїв, про що може свідчити, другорядність цього місця для респондентки. Натомість місцем пам'яті виступають фонтани, які Надія пов'язує із своїм дитинством.

В інтерв'ю Ореста та Надії згадують у позитивних конотаціях Радянський Союз, що дозволяє нам зробити висновок про наявність у респондентів ностальгії за цим періодом. Светлана Бойм пише про два ностальгійні сюжети, які можуть бути присутні у розповіді – реставраційний та іронічний (рефлексивний). Реставраційна ностальгія як правило є колективна, і спрямована на відновлення міфічного спільного місця пам'яті (міфічного Дому)²⁰⁸. Натомість рефлексивна є радше індивідуальною пам'яттю. Ці два типи ностальгії можуть мати спільні механізми пам'яті, але створений нарратив завжди буде відмінний²⁰⁹. Для Ореста та Надії характерний рефлексивний тип

²⁰⁷ Інтерв'ю із мешканцями Чернігова ... Ch_4.

²⁰⁸ Прикладом реставраційної ностальгії є відновлення пам'ятників певними мнемонічними акторами. У Чернігові таким кейсом може слугувати реставрація пам'ятника Леніну, яку організували представники Комуністичної партії після символічних акцій протесту. Такий тип реставраційної ностальгії забезпечує у пам'яті акторів та прихильників комуністичної ідеології «переупакування минулого для майбутнього». Див. Бойм С. Будущее ностальгии // Неприкосновенный запас. № 3, 2013. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nz/2013/3/budushhee-nostalgii.html>

²⁰⁹ Бойм С. Часть IV. Искусство забывания и ностальгия. Общие места: Мифология повседневной жизни. М.: Новое литературное обозрение, 2002. с.300-302.

ностальгії, оскільки, радянський період вони пов'язують із власною економічною стабільністю та найкращим періодом для історії Чернігова.

Лариса, 69 р.

Лариса є представницею національної меншини (узбечка) у Чернігові. На питання, які пам'ятники для неї мають особливе значення або подобаються, оповідачка згадує пам'ятник Шевченку, Героям Чорнобиля, Пушкіну, Коцюбинського та пам'ятники на Алеї Героїв. Варто зазначити, що респондентка описує пам'ятники на алеї як вже демонтовані:

(...) Потом у нас на аллее Героев были, но я давно ж не хожу там. Кто-то говорил вроде, что их снесли. Там очень много было памятников таких...всех там...героев войны, революции ещё. Но вроде, говорят, их убрали. (...)²¹⁰

Щодо демонтажу пам'ятників Лариса згадує також про пам'ятник Сталіну, проте до таких дій ставиться нейтрально:

І: А как вы относитесь вот (...)?

Р: Совершенно спокойно. Не, дело в том что...Нет, а, к тому что стоит, я думала, памятник Ленину. Дело в том, что я выросла на этом, знаете. У нас «учиться, учиться, и учиться» было, и всё. Оно ж просто, мы на этом выросли и поэтому...сложно. Ну, так коммунисты ж подходят в праздник, кладут цветы, всё. Но пока не трогают памятник Ленину. У нас есть он, да. Вот²¹¹.

Варто зазначити, що це єдине інтерв'ю, у якому висловлюється нейтральна позиція щодо демонтажу пам'ятників.

Софія, 47 р.

Софія також є представницею національної меншини і в інтерв'ю самовизначає себе як німкеню-українку, неодноразово наголошуючи на своїй подвійній ідентичності. У питаннях демонтажу пам'ятників Софія ставиться радше негативно, ніж нейтрально:

І: А вот нужно какие-то сейчас вот памятники ставить новые, либо снести какие-то памятники, что-то поменять, как вы считаете?

²¹⁰ Інтерв'ю із мешканцями Чернігова ... Ch_6.

²¹¹ Там само.

Р: Ой, вы знаете, я не знаю вот какие памятники. Чтобы сносить какие-то, да, вот так, скажем, как сносят того же Ленина, не ну понятно, что... Ну, все равно в какое-то время он же был своим героем, зачем так вот относится. А то что новые ставить – конечно. То, что новые это, мне кажется, да²¹².

Схожу позицію оповідачка наводить і у питаннях перейменування вулиць:

Я щас живу на проспекте Победы, а раньше это была улица Коммунистическая. Ну, отношение, конечно, двойное. Почему? Потому что если привык с самого детства, да, там вот, но с другой стороны лучше мне жить на проспекте Победы, чем на Коммунистической, наверное, вот. Ну, такое вот разное, вот скажем. Потому что вроде бы с одной стороны, да, ты уже и привык к чему-то, вот. Ну, история, наверно, да, так требует, что раньше были одни герои, теперь другие. Хотя это тоже спорный вопрос²¹³.

Всеволод, 55 р.

Всеволод є працівником сфери освіти. Респондент любить своє місто та загалом знає історію Чернігова. Крім того, Всеволод тішиться тим, що у його місті встановили пам'ятник Мазепі: «От ми встигли, от всі говорили, а ми встигли. Ми правда міліцію поставили, пости поставили для нього, щоб його не замалювали, не зруйнували, пройшло три, чотири роки, вже нема ні поста, вже нема ні нічого. Уже Мазепа, вже Мазепа тут (...)»²¹⁴. Всеволод ставиться до демонтажу пам'ятників негативно:

І: А кому ще треба пам'ятники ставити, от як Ви вважаєте? Чи от кому зносити, я не знаю.

Р: Кому, зносити кому треба, то нікому не треба, воно ні до чого гарного не доведе (...)»²¹⁵

Але водночас оповідач ставиться позитивно до перейменування вулиць: «От якщо ми деспотів народних трошки поміняли, Свердлова на Полуботка, і так далі, Фрунзе на Всесвятського і так далі, помінялись, звичайно»²¹⁶. Респондент у своїй оповіді не демонструє ностальгічні мотиви, а навпаки,

²¹² Інтерв'ю із мешканцями Чернігова ... Ch_7.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Інтерв'ю із мешканцями Чернігова ... Ch_8.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само.

використовує негативні конотації для опису радянського періоду Чернігова. Ба більше, Всеволод із неприхованою гордістю згадує ковбасну революцію у Чернігові, як таку подію, де вперше зняли комуністів ще до проголошення незалежності²¹⁷.

Отже, у період із травня по липень 2013 р. більшість респондентів зазначали, що не вважають необхідним демонтаж пам'ятників. Будь-які дії із пам'ятниками сприймалися негативно, що власне продовжувало попередню політику пам'яті. Проте варто зауважити, що кількість комемораційних практик біля радянських пам'ятників у 2000-х р. поступово зменшувалася (порівнюючи із 1990-тими р.), але при цьому пам'ятники продовжували сприйматися як частина «нашої історії» - для деяких продовження радянського наративу, для інших це історія їхнього міста.

У 2013 р. Алея Героїв у розповідях респондентів постає як місце для прогулянок, зустрічей та як одне з безпечних місць Чернігова. При цьому радянські пам'ятники на алеї були частиною уявлень міських жителів про простір, звідси, і демонтаж сприймався як руйнування вже сформованого простору.

3.3. Революція гідності та післяреволюційний період: вплив на сприйняття Алеї Героїв

Революція гідності, крім того, що встановила нові стандарти та вимоги до влади, також прагнула покінчити із старим ладом. Режим Януковича впав. А старі символи радянського періоду стали полем боротьби. У свідомості населення радянська спадщина сприймалася неоднозначно. Одні вважали, що це частина «нашої» історії, інші ж пов'язували радянську спадщину із злочинами комуністичного режиму, а звідси і недоцільність зберігати їх у

²¹⁷ Там само.

просторі населених пунктів. На полі битв зійшлися два мнемонічних воїна, продовжуючи конфлікти у сфері пам'яті.

Як і в інших містах, боротьба за простір і символи тривала і в Чернігові. 12 грудня 2013 р. газета «Деснянська правда» надрукувала позицію редакції щодо повалення пам'ятника Леніну у Києві. Стаття під назвою «Леніна зробили винним» засуджує ці дії («бо воювати з пам'ятниками – невдячна і марна справа»). У той же час подається альтернативна думка, іменована думкою читачів, які наголошують, що не Ленін має стояти у центрі міста в сучасній вільній Україні²¹⁸. Все ж редакція наголошує, що це думка читачів, а не видання. Редакція «Деснянської правди», як актор творення політики пам'яті, продовжувала займати позицію мнемонічного воїна, засуджуючи будь-які прояви інакодумства.

Проте вже за декілька місяців «Деснянська правда» друкує статтю під назвою «Як Ленін упав в Чернігові», у якій описує повалення пам'ятника як одну із визначних подій в історії Чернігова²¹⁹. З лютого 2014 р. редакція газети змінює свій вектор творення пам'яті.

Під час революції на початку Алеї Героїв збиралися представники Антимайдану. Натомість Євромайдан розташовувався на Красній площі. Символічно, що учасники Антимайдану збиралися посеред радянських пам'ятників. Зрештою, це не поодинокі випадки, які відбувалися у той період²²⁰. Ці дії можна пояснити через концепцію місць пам'яті П'єра Нора. Але таке розміщення могло бути також через дві причини. Перша полягає у тому, що Алея Героїв розташовується біля Красної площі, де знаходився Євромайдан. Інша – Алея Героїв межує із виїздом із міста, а це передбачало швидкий виїзд представників Антимайдану до Києва. Зрештою, спираючись на

²¹⁸ Леніна зробили винним // Деснянська правда № 50 (28405), Чернігів, 2013. 12 грудня.

²¹⁹ Чепурний В. Як Ленін упав у Чернігові // Деснянська правда №8 (28415), Чернігів, 2014. 27 лютого

²²⁰ Зокрема, представники харківського Антимайдану збиралися саме біля пам'ятника Леніну, де в період 23 – 28 лютого відбулася охорона цього монументу. Біля пам'ятника неодноразово відбувалися акції. Кернес повернувся з "ділової зустрічі" у Женеві і пішов на Антимайдан // Українська правда [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/23/7015968/> (23.02.2014)

джерельну базу, ми не можемо ні підтвердити, ні спростувати вибір учасниками Антимайдану саме Алеї Героїв як місця їх розташування.

Дискусії щодо подальшої долі Алеї Героїв

29 січня 2015 р. у газеті «Деснянська правда» вийшла стаття під назвою «Героїв» із Алеї – у музей «Совка». Редакція надає інформацію про зустріч журналістів та істориків у дискусійному клубі «Експертна думка» з питання демонтажу погрудь комуністичних діячів з Алеї Героїв. Так на думку, Сергія Леп'явка рішення про демонтаж має ухвалити міська влада, а постаменти перемістити на територію історичного музею. Інші учасники пропонували провести освітню роботу з чернігівцями, а вже потім демонтувати. Лунали ідеї створення музею «Совка» на частині території Центрального парку культури та відпочинку²²¹.

Нова дискусія щодо пам'ятників виникає на сторінках газети вже 12 лютого 2015 р. Стаття із красномовною назвою «Боротися не з пам'ятниками, а за пам'ять» описує події навколо Алеї Героїв. Так, після опису демонтажу погрудь Антонова-Овсієнка та Подвойського, автор статті наводить коментарі від чотирьох місцевих жителів. Однією з опитаних є студентка історичного факультету ЧНПУ Ірина, яка називає людей, що демонтували пам'ятник «вандали», а дії «варварськими». Крім того, вважає дивним, що ці скульптури можуть комусь заважати. Іншим респондентом був інженер Олександр, який наголосив, що пам'ятникам тоталітарної доби у Чернігові не місце. Виступає за те, щоб їх прибрати, але потрібно це робити у цивілізований спосіб, як приклад наводить парк пам'ятників у інших країнах. Наступну оповідачку автор статті позначає як «Катерина, молода мама», яка загалом негативно ставиться до демонтажу: «Особисто мені ці пам'ятники зовсім не заважали. Я проти подібного вирішення проблеми. Так чи інакше, але це частина нашої історії. Для мене особисто це все – жах»²²².

²²¹ Героїв із Алеї – у музей «Совка» // Деснянська правда № 4 (28462), Чернігів, 2015. 29 січня.

²²² Деснянська правда №6 (28464), Чернігів, 2015.12 лютого.

Схожу позицію виголошує Дмитро, боєць батальйону «Чернігів»:

Нині для людей з чіткою громадянською позицією є куди докласти зусилля, а не демонтажем пам'ятників займатися. Проблеми в економіці, війна в країні, зрештою, треба допомагати нашим бійцям. Навіщо нісенітницею страждати? Не подобаються ці бюсти – так треба їх цивілізовано прибрати, а не трошити²²³.

Завершує автор статтю сподіваннями на реакцію міської влади щодо подій навколо Алеї Героїв²²⁴.

Вже у березні 2015 р. на сторінках газети «Деснянська правда» продовжились дискусії щодо Алеї Героїв. Автор статті наголошує на бездіяльності міської влади та активній позиції громадських активістів:

(...)саме тому міські громадські патріотичні утворення вже заявили, що вони беруть на себе функції демонтажу пам'ятників з Алеї Героїв. Та вимагають від міськради Чернігова внести зміни до Генплану міста й передбачити реконструкцію центральної алеї. На їхню думку, там мають бути монументи сучасним борцям за незалежність України²²⁵.

Конфлікти пам'яті ставалися періодично під час спроб демонтажу монументів з Алеї Героїв громадськими активістами. Так, один із конфліктів, які сталися під час демонтажу пам'ятників Щорсу та Кропив'янському описує «Деснянська правда». Під час знесення до учасників підійшли директорка громадського закладу харчування «Варенична» та працівниця, які зазначили присутнім про їхнє незнання історії²²⁶. Загалом знесення цих пам'ятників було одне із найбільш конфліктних подій, оскільки, одночасно на одній алеї зійшлися декілька мнемонічних акторів - воїнів. Носії радянського бачення історії, здебільшого люди похилого віку, оцінювали події як «знищення або руйнування нашої історії»²²⁷. Ті, хто безпосередньо брав участь у демонтажі зазначали про внесок цих осіб в знищення української державності на початку ХХ ст. Міліція ж, оточивши пам'ятник Коцюбинському, не дозволила

²²³ Там само.

²²⁴ Там само.

²²⁵ Деснянська правда №10 (28468), Чернігів, 2015. 12 березня.

²²⁶ Деснянська правда №16 (28474), Чернігів, 2015. 23 квітня.

²²⁷ На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники. // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/15205/na-aleyi-geroyiv-u-chemigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/> (17.04.2015)

здійснити демонтаж. За повідомленням організатора демонтажу, погруддя після знесення перенесуть на територію Чернігівського історичного музею²²⁸.

Все ж за декілька днів після подій, пам'ятник Коцюбинському таки демонтували. Символічно його віднесли до міської ради, спонукаючи таким чином здійснити демонтаж та перенесення пам'ятника бодай із ганку міської ради. Міліція вступила у суперечку. Активісти зазначили, що повернуть сміттєвий бак, яким доставляли у пам'ятник, на попереднє місце²²⁹.

У цих двох випадках зіткнення різних акторів під час демонтажу, звучали аргументації такі як «це наша історія»; «вони ж стоять і нікого не чіпають».

Висновки

Історія Алеї Героїв у Чернігові ставить перед нами більше питань, ніж дає відповідей. Лише на основі одного регіонального прикладу можна прослідкувати рецепцію процесів декомунізації у середовищі місцевих жителів, та відповідно, побачити ставлення до пам'ятників, які пов'язані із радянським періодом. Так, згадані хвили декомунізації лише на останньому етапі охопили Алею Героїв. Зазначений указ Ющенко, який мав розпочати декомунізацію був проігнорований міською владою. Оскільки, місцева влада зайняла позицію прагматиків, декомунізація стала можливою лише після Революції гідності.

Межовою точкою в історії Алеї Героїв стає Революція гідності. Відтак з того часу, алея разом із «кам'яними гостями» починає переосмислюватися у дискусіях. Звичайно, однієї позиції не було досягнуто і мнемонічні воїни довгий час вели між собою суперечки, що переходили у конфлікти пам'яті. Проте все ж, ці конфлікти не перейшли у радикальну форму і не стали війнами пам'яті.

Попередні хвили декомунізації не впливали на пам'ять мешканців Чернігова, оскільки, вони оминули Алею Героїв. Актуалізація питань

²²⁸ Там само.

²²⁹ Вихідними націоналісти демонтували ще одне погруддя на Алеї Героїв у Чернігові // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogruddy-na-aleyi-geroyiv-u-chemigovi/> (27.04.2015)

пов'язаних з алеєю не була підпорядкована місцевій владі. Так, відзначення подій на Алеї Героїв, що були розглянуті у попередньому розділі, не вплинули на пам'ять. У питаннях демонтажу, місцева влада, згідно із класифікацією Бернгарда і Кубіка, зайняла позицію прагматиків, тобто зосереджувалася на соціальних та економічних питаннях.

Аналізуючи рецепцію пам'ятників у пам'яті жителів міста, натрапляємо на інакші тлумачення монументів, на відміну від ідеї замовника. Так, пам'ятник, який встановлений у 1996 р. та названий «Героям Чорнобиля» у мові жителів стає «Жертвам Чорнобиля». Чи герої є жертвами? А жертви є героями? Питання, на які дає відповідь пам'ять місцевих жителів. Герої та жертви – ототожнюються

Покликані виконувати функцію нагадування, пам'ятники на Алеї Героїв із віддаленістю від радянського періоду втрачали свою роль. Довгий час вони залишалися «кам'яними гостями», очікуючи своєї подальшої долі.

Ймовірно, брак публічного простору позначився на пасивності жителів, а відтак обговорення щодо майбутнього Алеї Героїв поширювалися лише у колах науковців та громадських активістів. Міська влада намагалася дистанціюватися від вирішення питань пов'язаних із Алеєю. Встановлення дати громадських слухань на які були запрошені місцеві жителі неодноразово переносили через ряд причин.

Гра з пам'яттю навколо Алеї Героїв остаточно завершилася після початку її реконструкції та перенесення останнього пам'ятника вже за сприяння міської влади. Чернігівці, вкотре пригадали Алею, але тепер вже, щоб забути і сприйняти новий простір без ідеологічного навантаження.

ВИСНОВКИ

Пам'ять чи/і амнезія? Забуття чи/і пригадування? Це ті слова, якими можна описати Алею Героїв протягом 26 років. Періодично алея стає полем боротьби мнемонічних воїнів за право «володіти» цим місцем, тобто творити певну ідею пов'язану із розумінням цього простору. Або Алея Героїв взагалі зникає із публічності, стаючи таким чином, місцем (не)пам'яті – звичайною алеєю, яка є в кожному місті України. Проте вже за декілька років, виринаючи із забуття, алея провокувала конфлікти, щоб потім знову стати забутою.

У ході проведеного дослідження зроблено такі висновки:

1) Аналізуючи політику пам'яті країн Центральної та Східної Європи, ми визначили два фактори впливу на процеси декомунізації. Одним із них є включеність до політичного утворення (країни, що входили до складу СРСР та ті, які входили до соціалістичного блоку). Іншим критерієм є інтеграція до Європейського Союзу. Так, входження країн до Європейського Союзу передбачає приведення у відповідність законодавство, а відтак, це впливає на проведення декомунізації. Проте винятковим кейсом становив досвід Литви, Латвії та Естонії, які були розглянуті поза наведеною класифікацією.

Монументальна декомунізація країн Центральної та Східної Європи передбачала(-є) різні практики поводження із спадщиною. Таким є перенесення, демонтаж та заборона розміщувати пам'ятники у публічному просторі. Іншим способом впорядкування монументальної спадщини є створення парків-музеїв. Декомунізація як частина політики пам'яті передбачає різні стратегії поводження із минулим, а відтак не існує універсального, єдиного та правильного способу.

2) Аналізуючи політику пам'яті в Україні було виділено двох акторів пам'яті: державні органи влади та громадянське суспільство. Розглядаючи державний сектор можемо побачити залежність політики пам'яті від курсу, який декларувався тим чи іншим президентом України.

3) Принагідно варто зазначити, що декомунізаційне законодавство ми розглядаємо в контексті трьох хвиль декомунізації. Поняття дозволяє побачити загальнодержавну стратегію політики пам'яті у питаннях роботи із радянською монументальною та символічною спадщиною, а також її втілення на місцевому рівні (приклад міст західного, східного та центрального регіонів України).

Декларований державний курс політики пам'яті не завжди був реалізований на місцях. Часто на локальному рівні місцеві актори пам'яті творили інакшу політику пам'яті. Аналізуючи вісь Захід-Центр-Схід бачимо різноманітні стратегії поводження із монументальною спадщиною радянського періоду. Так, одні проводили декомунізацію монументальних форм на початку 90-х років (ще до прийняття розпоряджень на загальнодержавному рівні), інші не вважали за необхідне проведення декомунізації незважаючи при цьому на прийняті нормативно-правові акти.

4) Зосереджуючись на прикладі Чернігова було розглянуто історію формування Алеї Героїв. Оскільки, питання творення міського простору частково залежить від акторів політики пам'яті, відтак, історія Алеї Героїв, дозволяє побачити формування різних наративів у питаннях міського простору. Загалом історія змін на Алеї Героїв – це добрий приклад, який показує трансформацію політики пам'яті на місцевому рівні.

5) Актори, які діяли в Чернігові часто визначали включеність Алеї Героїв у публічний простір. Так, алею відвідували з трьох причин: відзначення дня народження/смерті діяча, якому встановлений пам'ятник, як місце святкувань, відзначення (вшанування) подій. Декомунізація Алеї Героїв не входила у перші дві хвилі декомунізації, які були задекларовані на державному рівні. Лише в 2015 році (тобто на етапі третьої хвилі декомунізації) почалися відбуватися зміни у символічному просторі. Публічні дискусії здійснювалися на рівні громадських активістів та науковців. Міська влада обираючи позицію мнемонічних прагматиків переносила з різних причин громадські слухання з приводу подальшої долі Алеї Героїв. Фактично декомунізацію здійснювали громадські активісти. «Декомунізація знизу» показує характерну політику

пам'яті, яку проводили місцеві (недержавні) актори пам'яті. Міська влада як актор пам'яті не перешкоджала проведенню такої політики, але і за час декомунізації Алеї Героїв демонтувала лише один пам'ятник із восьми.

6) На шпальтах газети «Деснянська правда» за 90-ті р. періодично з'являються публікації, які стосуються Алеї Героїв. В одних випадках ці згадки пов'язані із стурбованістю стану пам'яток перед річницями подій, у інших випадках – коли відбувається певна символічна акція. Проте вже у 2000-х роках Алея Героїв перестає з'являтися у публікаціях дописувачів газети. Можливо, це можна пояснити через заміщенням Алеї Героїв у колективній пам'яті жителів міста іншими подіями та символічними місцями.

Проект Університету Санкт-Галлена «Регіон, нація та інше. Міждисциплінарна та транс культурна реконцептуалізація України» дозволяє показати ставлення до демонтажу пам'ятників у Чернігові перед Революцією гідності, а також побачити як функціонує Алея Героїв у пам'яті респондентів. За час проекту (травень – липень 2013 р.) у Чернігові більшість респондентів сприймали демонтаж будь-яких пам'ятників негативно. У пам'яті учасників інтерв'ю, Алея Героїв поставала як місце прогулянок та зустрічей. Фактично, пам'ятники не помічалися і радше сприймалися як частина міського ландшафту.

7) Новий період в історії Алеї Героїв відбувся за сприяння громадських активістів вже в період до і після Революції гідності. Під час Революції гідності алея була місцем збору прихильників Антимайдану у Чернігові. Джерельна база не дає нам точно сказати чим був зумовлений вибір саме Алеї Героїв. Проте можемо припустити, що це пов'язано з тим, що Алея Героїв знаходиться біля Красної площі, де власне збиралися прихильники Євромайдану; Алея Героїв як символічне місце пам'яті для носіїв російсько-радянського нарративу; Алея Героїв знаходилася неподалік від виїзду з міста, а, отже, дозволяє швидкий виїзд до київського Антимайдану.

Під час демонтажу або згодом у оцінюванні цього процесу, жителі міста не сформували єдиного бачення щодо декомунізації Алеї Героїв: в одному

випадку засуджували такі дії, а в іншому – зазначали про важливість та необхідність. А відтак режим пам'яті, який діяв у Чернігові увесь час протягом декомунізації можна характеризувати як розколотий. Проте все ж декомунізація Алеї Героїв не стала приводом до «війн пам'яті». Конфлікти, що відбувалися під час процесу декомунізації, вже за декілька годин закінчувалися і мнемонічні актори втрачали свій образ мнемонічних воїнів.

«На світі немає нічого більш непомітного, ніж пам'ятник»²³⁰ - вже крилата фраза Роберта Музіля вкотре нагадує нам про неприсутність пам'ятників у нашому повсякденному досвіді. Так сталося із пам'ятниками на Алеї Героїв. Але, зрештою, незнання та (не)пам'ятання є частиною студій пам'яті.

²³⁰Yurchuk Y. Reordering of meaningful worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in post-Soviet Ukraine. Stockholm: Acta, 2014. p.29.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архіви:

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-90 (*Виконавчий комітет Чернігівської міської ради народних депутатів, м. Чернігів Чернігівської області*) оп.3, спр.1, арк. 1-6; 66.
2. ДАЧО, ф. Р-9035 (*Карнабед Андрій Антонович (1927-2005), кандидат архітектури, член-кореспондент Української академії архітектури, член спілки архітекторів України, голова Благодійного фонду наукових досліджень історичного середовища, член Головної Ради та Чернігівської обласної Ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, голова міської ради "УТОПІК", м. Чернігів Чернігівської області*), оп.3, спр.2, арк.1-3; 32.
3. ДАЧО, ф. Р-1279 (*Комітет радіомовлення і телебачення виконкому Чернігівської обласної ради народних депутатів, м.Чернігів Чернігівської області*), оп.1, спр.494. арк.93.
4. ДАЧО, ф. Р-1043 (*Колекція документів “Літопис культурного життя Чернігова”*, м. Чернігів Чернігівської області), оп.1, спр.708, арк.1.
5. ДАЧО, ф. Р-1043, оп.1, спр.786, арк.1-2.
6. ДАЧО, ф. Р-1043, оп.1, спр.608, арк.1.
7. ДАЧО, ф. Р-518 (*Чернігівська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, м.Чернігів Чернігівської області*), оп. 1, спр.553, арк. 6-7.
8. ДАЧО, ф. Р-518, оп. 1, спр.547, арк.10-11; 19.
9. ДАЧО, ф. Р-5040 (*Управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, м. Чернігів Чернігівської області*), оп. 1, спр.2283, арк. 1-2; 36.
10. ДАЧО, ф. Р-8853 (*Чернігівська обласна державна адміністрація, м.Чернігів Чернігівської області*), оп. 2, спр. 4, арк. 178.

11. Архів міської ради. ф.1 (*Чернігівська міська рада*), оп. 1, спр. 2688, арк. 85-110, арк.190-191.

Особисті архіви:

1. Інтерв'ю з мешканцями Чернігова (приватний архів, проєкт Університета Санкт-Галлена, координатор В. Середа). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.uaregio.org/en/qualitative-database/collections/>
2. Інтерв'ю із Сергієм Солов'єм. 8.11.2019. Особистий архів А. Години.
3. Особистий архів Ірини Рябчук.

Монографії:

1. Гайдай О. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*. К: «К.І.С.», 2018. 280 с.
2. Гайдай О. *Політика і пам'ять: Дніпро - Запоріжжя - Одеса - Харків від 1990-х до сьогодні* / Олександра Гайдай, Ірина Склокіна, Георгій Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.
3. Гон М. *Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного: монографія* / Максим Гон, Петро Долганов, Наталія Івчик. Рівне: Волин. обереги, 2017. 232 с.
4. Гриценко О. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. К.: «К.І.С.», 2017. 1136 с.
5. Касьянов Георгій. *Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х рр. (Україна та сусіди)*. Laurus, 2018. 420 с.
6. Кушко А. «Політика пам'яті» и «историческая политика» в постсоветской Молдавии. *Историческая политика в XXI веке*. М.: Новое литературное обозрение, 2002. 648 с. с.256 – 291.
7. Korosov N. *Memory Laws in Eastern Europe/Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge University Press. 2017. 311 p.

8. Yurchuk Y. *Reordering of meaningful worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in post-Soviet Ukraine*. Stockholm: Acta, 2014. 295 p.

Енциклопедії:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. За ред. Кульчицького А. В. К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990 .с.637; с.375; с.962.

Статті/розділи в книгах:

1. Бойм С. Часть IV. *Искусство забывания и ностальгия. Общие места: Мифология повседневной жизни*. М.: Новое литературное обозрение, 2002. с.300-302.
2. В'ятрович В. *(Не)подоланий тоталітаризм. Український урок // Щоб не забували. Пам'ять про тоталітаризм в Європі*. ред. Д. Певез. УІНП, 2016. с.304.
3. Грицак Я. *Пам'ять і нація // Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад*. К: Критика, 2011, с.261-278.
4. Єсельчик С. Розділ 4. *Громадянський обов'язок робітника // Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни*. К.: Laurus, 2018. с.116-153.
5. Коннертон П. *Вступ // Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С.Шліпченко*. К.: Ніка-Центр, 2013. с.18.
6. Нора П. *Между памятью и историей. Проблематика мест памяти // Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок; пер. с фр. Д. Хапаевой; науч. пер. Н. Копосов*. СПб.: Изд-во С.-Петербур., 1999, с.25-28.
7. Bernhard M. Kubik J. *Introduction // Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration / Bernhard M. Kubik J*. Oxford University Press. 2014. p.7-36.

8. Carmen Gonzalez-Enriquez. *De-Communization and Political Justice in Central and Eastern // The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies / Ed.by Alexandra Barahona de Brito, Carmen Gonzalez- Enriquez, Paloma Aguilar. Oxford University Press. 2001. p.218-247.*
9. Cristea Gabriela and Simina Radu-Bucurenci. *Raising the Cross. Exorcising Romania's Communist Past in Museums, Memorials and Monuments // Past for the eyes : east european representations of communism in cinema and museums after 1989 / edited by Oksana Sarkisova and Péter Apor. Central European University Press. 2008. p.275 – 306.*
10. Kaplan Emily Otto .*Victors and Victims: Collective Memory of World War II in the Eastern Bloc* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.academia.edu/7206312/Victors_and_Victims_Collective_Memory_of_World_War_II_in_the_Eastern_Bloc (12.05.2014)
11. Shevel O. *Memories of the Past and Visions of the Future: Remembering the Soviet Era and Its End in Ukraine // Twenty Years After Communism. The politics of memory and commemoration M. Bernhard. J. Kubik. Oxford University Press. 2014. p.146-164.*

Статті у періодичних виданнях:

1. Бойм С. *Будущее ностальгии // Неприкосновенный запас. № 3, 2013.* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nz/2013/3/budushhee-nostalgi.html>
2. Гаухман М. *Справа про декомунізацію. Критика, 2015, травень* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/sprava-pro-dekomunizatsiyu>
3. Касьянов Г. *Исторична політика 1990-х–поч. XXI ст.: Україна та пострадянський простір// Україна Модерна. №21, 2014* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://uamoderna.com/images/archiv/21/UM-21-Kasianov.pdf>

4. Серета В., Мазурик О. *Політика пам'яті в Україні: між загальнонаціональним та регіональним рівнями* // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. №1045, 2013.с.101-109.
5. Серета В. *Місто як lieu de memoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова.* // Вісник Львівського університету. Сер. соціол. 2008. Вип.2. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1808/1872>
6. Требст С. «Какой такой ковер?» *Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы: попытка общего описания и категоризации* // Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сборные статей. М.: Новое издательство, 2011. с.147 -150.
7. Трубина Е. *Места памяти, монументы и "Новая" Демократия* // Топос. №3 2000 с.79-93. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.read.in.ua/book221795/>
8. Хальбвакс М. *Коллективная и историческая память* // Неприкосновенный запас, № 2, 2005 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html>
9. Charles S. Maier, *Heißes und kaltes Gedächtnis. Über die politische Halbwertszeit von Nazismus und Kommunismus*, in: Transit, 22 (Winter 2001-2002), p. 153-165.
10. Zhurzhenko T. *The geopolitics of memory*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.eurozine.com/the-geopolitics-of-memory/> (10.05 2007)

Газети:

1. Антонова Л. Зірки кохання на Алеї Героїв // Деснянська правда № 82 (28343), Чернігів, 2012. 4 жовтня.
2. Вірному синові Вітчизни // Деснянська правда № 180 (16213), Чернігів, 1981.19 вересня.

3. Героїв із Алеї – у музей «Совка» // Деснянська правда № 4 (28462), Чернігів, 2015. 29 січня.
4. Городецький І. Історію не переписати // Деснянська правда № 210 (18742), Чернігів, 1991. 7 листопада.
5. Деснянська правда №10 (25777), Чернігів, 2002. 24 січня.
6. Деснянська правда №10 (28468), Чернігів, 2015. 12 березня.
7. Деснянська правда №104 (25892), Чернігів, 1996. 28 серпня.
8. Деснянська правда №110 (27181), Чернігів, 2004. 21 вересня.
9. Деснянська правда №117 (25905), Чернігів, 1996. 24 вересня.
10. Деснянська правда №122 (26734), Чернігів, 2001. 16 жовтня.
11. Деснянська правда №132 (26077), Чернігів, 1997. 11 листопада.
12. Деснянська правда №148 (24323), Чернігів, 1992. 10 листопада.
13. Деснянська правда №16 (28474), Чернігів, 2015. 23 квітня.
14. Деснянська правда №17 (28475), Чернігів, 2015. 30 квітня.
15. Деснянська правда №3 (26102), Чернігів, 1998. 8 січня.
16. Деснянська правда №37, Чернігів, 1997. 29 березня.
17. Деснянська правда №51-52 (25839-25840), Чернігів, 1996. 27 квітня.
18. Деснянська правда №6 (28464), Чернігів, 2015. 12 лютого.
19. Деснянська правда №70 (24411), Чернігів, 1993. 11 травня.
20. Деснянська правда №9 (259555), Чернігів, 1997. 23 січня.
21. Дяченко П. Мертвим все одно. А живим? // Деснянська правда №70 (24411), Чернігів, 1993. 11 травня.
22. Дяченко П. Хто дестабілізує становище? // Деснянська правда №74 (24415), Чернігів, 1993. 20 травня.
23. Леніна зробили винним // Деснянська правда № 50 (28405), Чернігів, 2013. 12 грудня.
24. Пархоменко Л. Негайно руйнувати ніхто нічого не буде Деснянська правда №68 (27747), Чернігів, 2008. 19 червня.
25. Петренко А. Не все слід переймати // Деснянська правда №130 (18662), Чернігів, 1991. 20 липня.;

26. Присвячено Юрію Коцюбинському // Деснянська правда №150 (25938), Чернігів, 1996. 10 грудня.
27. Солодчук М. Планувалося, а що насправді? // Деснянська правда №144, Чернігів, 1991. 8 серпня.
28. Чепурний В. Як Ленін упав у Чернігові // Деснянська правда №8 (28415), Чернігів, 2014. 27 лютого.

Ресурси мережі Інтернет:

1. В Чернігові відбулися заходи до 30-х роковин Чорнобильської катастрофи // Міністерство культури України. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245090177&cat_id=244904002 (27.04.2016)
2. Виктор Устинов – человек который создал Аллею Героев в Чернигове // Портал Чернігова Gorod.cn.ua [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.gorod.cn.ua/news/lyudjam-o-lyudjah/42155-viktor-ustinov-chelovek-kotoryi-sozdal-alleyu-geroev-v-chernigove.html> (10.01.2013)
3. Вихідними націоналісти демонтували ще одне погруддя на Алеї Героїв у Чернігові // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/15353/vihidnimi-natsionalisti-demontuvali-shche-odne-pogruddya-na-aleyi-geroyiv-u-chernigovi/> (27.04.2015)
4. Волчек Д. Политик Гия Тортладзе - о программе десоветизации Грузии [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/24215832.html> (05.06.2011)
5. Громадське слухання щодо подальшої долі Алеї Героїв у Чернігові переноситься на 15 травня // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/14964/gromadske-sluhannya-shchodo-podalshoyi-doli-aleyi-geroyiv-u-chernigovi-perenositsya-na-15-travnnya/> (06.04.2015)

6. Громадських слухань про майбутнє Алеї Героїв у Чернігові взагалі не буде // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/16072/gromadskih-sluhan-pro-maybutne-aleyi-geroiv-u-chernigovi-vzagali-ne-bude/> (08.06.2015)
7. Громадські слухання відбулися. Рішення не ухвалили // Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://svoboda.fm/politics/chernigov/256305.html> (11.12.2017)
8. Громадські слухання про подальшу долю погрудь з Алеї Героїв перенесли на 5 червня // Високий Вал [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://val.ua/uk/79928.html> (14.05.2015)
9. Два погруддя з колишньої Алеї в Чернігові перевезли на Яцево. // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://193.151.107.238/39000/dva-pogruddya-z-kolishnoyi-aleyi-v-chernigovi-perevezli-na-yatsevo/> (25.10.2018)
10. Декомунізація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>
11. Демонтаж пам'ятника Леніну у Львові [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=u6z-Jt6KfUM>
12. Додаток до розпорядження голови обласної державної адміністрації 20 травня 2016 року № 276 «Перелік пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дощок Чернігівської області, які підлягають демонтажу відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»
13. Додаток 13 до наказу Міністерства культури України від 04.04.2016 № 200 «Перелік об'єктів культурної спадщини у Чернігівській області, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245079196&cat_id=244950594

- 14.3 Алеї Героїв прибрали «привиди комунізму» // Високий Вал [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://val.ua/uk/88243.html> (23.06.2016)
15. За рік в Україні знесли півтисячі пам'ятників Леніну. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/za-rik-v-ukraini-znesli-pivtisyachi-pam-yatnikov-leninu>
16. Закон № 192 от 12.07.2012 о внесении дополнений в некоторые законодательные акты. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://lex.justice.md/ru/344744>
17. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» редакція від 05.05.2018. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19>
18. Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті у 2016 році. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://memory.gov.ua/page/zvit-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pam-yati-z-realizatsii-derzhavno-i-politiki-u-sferi-vidn>
19. Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті у 2017 році. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/zvit-za-2017-rik>
20. Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті у 2018 році. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/zvit-golovi-ukrainskogo-institutu-natsionalnoi-pamyati-za-2018-rik-0>
21. Зелена сцена повертається на «Алею героїв» // Сайт міста Чернігова.0462ua [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

- <https://www.0462.ua/news/2339408/zelena-scena-povertaetsa-na-aleu-geroiv>
(20.03.2013)
22. Кернес повернувся з "ділової зустрічі" у Женеві і пішов на Антимайдан // Українська правда [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/23/7015968/> (23.02.2014)
23. Кравченко С. В Україні досі стоять близько 500 пам'ятників Леніну. Тиждень.ua. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://tyzhden.ua/News/177585> (3.11.2016)
24. Любарець А. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005-2015 рр.). с.76-78 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://history.org.ua/uploads/editor-files/2017_08/59a54d4a4420f.pdf
25. Мер Чернігова вийшов з Партії регіонів // УНІАН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/887919-mer-chernigova-viyshov-z-partiji-regioniv.html> (21.02.2014)
26. Мер Чернігова вступив до Партії регіонів // УНІАН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/502455-mer-chernigova-vstupiv-do-partiji-regioniv.html> (02.06.2011)
27. Містечко майстрів // Новий Чернігів [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://newch.tv/news/news/item?id=4071> (29.04.2017)
28. Міхеєва О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/93/mikheieva_derzhavna%20ideolohija.pdf?sequence=1&isAllowed=y
29. Мосендз А. Декомунізація Латвії розпочалася з демонтажу радянських пам'ятників [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1463208-dekomunizatsiya-latviyi-rozpochalasya-z-demontazhu-radyanskikh-pamyatnikov-istorik> (07.05.2015)

30. На Алеї героїв в Чернігові знесли два пам'ятники // Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://svoboda.fm/crime/events/237194.html> (9.02.2015)
31. На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/15205/na-aley-i-geroyiv-u-chernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/> (17.04.2015)
32. На Алеї Героїв у Чернігові знесли ще два пам'ятники. // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/15205/na-aley-i-geroyiv-u-chernigovi-znesli-shche-dva-pamyatniki/> (17.04.2015)
33. Огієнко В. Європейські практики пам'яті і правової оцінки діяльності комуністичних режимів. Східна і Центральна Європи [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1214-vitalii-ohiyenkoyevropeiski-praktyku-pamiat-i-pravovoi-otsinky-diialnosti-komunistychnykh-rezhymiv-skhidna-i-tsentralna-yevropa> (4.07. 2014)
34. Оновлена Алея героїв в Чернігові отримає нове ім'я // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/38183/> (21.09.2018)
35. Офіційний веб-портал Чернігівської обласної ради. Опитування. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chor.gov.ua/mediateka/opituvannya>
36. Пам'ятники Чернігова передають Управлінню культури // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/34717/pamyatniki-chernigova-peredayut-upravlinnyu-kulturi/> (03.04.2018)
37. Писанська Н. Історична справедливість і ностальгія: як відбувалась декомунізація у Німеччині [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27159005.html> (29.07.2015)

38. Поліське коло: міжнародний фольклорний фестиваль. Анонс // Високий Вал [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://val.ua/uk/18843.html> (19.05.2008)
39. Положення про Український інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pro-instytut/pravovi-zasady-diyalnosti>
40. Правий Сектор погрожує своїми силами прибрати пам'ятники з Алеї Героїв у Чернігові // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/13851/> (27.01.2015)
41. Проєкт реконструкції Алеї Героїв містобудівна рада схвалила одноголосно // Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-24912/>
42. Протокол №2 засідання комісії з питань міської топонімії, охорони та збереження історико-культурного середовища м. Чернігова [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chernigiv-rada.gov.ua/protokoly-zasidan-komisiy/id-35769/>
43. Реанімаційний пакет реформ [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://rpr.org.ua/groups-rpr/17polityka-natsionalnoji-pam-yati/>
44. Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 р. щодо європейської свідомості та тоталітаризму [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1218/1.doc>.
45. Розпорядження міського голови "Про перенесення дати проведення громадських слухань" від 2 квітня 2015 року № 75-р [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chernigiv-rada.gov.ua/rozporyad-mr-golovy/sid-41/id-7983/>
46. Старожили чернігівської політики Соколов та Мельничук підуть під знаменами «Нашого краю» // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/17492/starozhili->

- chernigivskoyi-politiki-sokolov-ta-melnichuk-pidut-pid-znamenami-nashogo-krayu/ (26.08.2015)
47. Третя позиція вирішила долю пам'ятників на Алеї Героїв в Чернігові // Svoboda.FM [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://newsv.net/culture/Culture/237160.html> (6.02.2015)
48. Третя позиція про звільнення центру Чернігова від знаків комуністичного тероризму // Чернігівський формат [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://format.cn.ua/news/tretja_pozicija_pro_zvlnennja_centru_chernigova_vid_znakiv_komunistichnogo_terorizmu/2015-02-08-907 (8.02.2015)
49. У Чернігові знесли два пам'ятники на Алеї Героїв // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/14063/> (09.02.2015)
50. У Чернігові націоналісти вночі знесли погруддя Юрієві Коцюбинському (фото) // УНІАН [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/1071570-u-chernigovi-natsionalisti-vnochi-znesli-pogruddya-yurievi-kotsyubinskomu-foto.html> (25.04.2015)
51. У Чернігові офіційно відкрився туристичний сезон - 2015 // Чернігівська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://cg.gov.ua/index.php?id=138897&tp=0> (20.04.2015)
52. У Чернігові офіційно відкрили туристичний сезон // Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://chernigiv-rada.gov.ua/news/id-20992/> (22.04.2013)
53. Указ Президента України «Питання щодо використання державних символів України» від 26.11.2001 р. № 79/2001 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>
54. Указ Президента України №250/2007 від 28.03.2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні». [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>

55. Чернігів запрошує на відкриття туристичного сезону // Міністерство культури України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245083231&cat_id=244904002 (11.04.2016)
56. Чернігівська міська рада [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20151121022832/http://www.cvk.gov.ua/wvm2015/pvm048pt001f01=102pt005f01=0pid102=5432pf7691=5432rej=0.html>
57. Чернігівські ветерани вважають фашизмом наміри знести Алею Героїв // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/13900/chernigivski-veterani-vvazhayut-fashizmom-namiri-znesti-aleyu-geroyiv/> (30.01.2015)
58. Чернігівські депутати ініціюють проведення громадських слухань щодо подальшої долі пам'ятників на Алеї героїв // Чернігівщина. Події і коментарі [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pik.cn.ua/14154/chernigivski-deputati-initsiyuyut-provedennya-gromadskih-sluhan-shchodo-podalnoyi-doli-pamyatnikiv-na-aleyi-geroyiv/> (14.02.2015)
59. Eileen Legaspi-Ramirez. The Monument [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://monumenttoformation.org/atlas-of-transformation/html/m/monument/the-monument-eileen-legaspi-ramirez.html>
60. Gruto Parkas [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://grutoparkas.lt/>
61. Kalashnikov A. Soviet war memorials in Eastern Europe continue to strain relations with Russia [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://theconversation.com/soviet-war-memorials-in-eastern-europe-continue-to-strain-relations-with-russia-101687> (20.08.2018)
62. Memento Park Budapest [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.mementopark.hu/>
63. Platform of European Memory and Conscience [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <https://www.memoryandconscience.eu/>

64. Plokhii S. Goodbye Lenin: A Memory Shift in Revolutionary Ukraine [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupu: <http://gis.huri.harvard.edu/goodbye-lenin.html>
65. Riigi Teataja. Sõjahaudade kaitse seadus Vastu võetud [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupu: <https://www.riigiteataja.ee/akt/12777064> (10.01.2007)
66. Taylor. A. The colorful history of this Soviet monument in Bulgaria, and why it angers Russia [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupu: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/02/26/the-colorful-history-of-this-soviet-monument-in-bulgaria-and-why-it-angers-russia/?noredirect=on> (26.02.2014)
67. The Revolt of the Center [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupu: <http://gis.huri.harvard.edu/revolt-of-the-center.html>
68. Ukraine: Revolution of Dignity [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupu: <http://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=2fa308aa641d43139d3a5b5b59081a5a>
69. Ustawa z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o zakazie propagowania komunizmu lub innego ustroju totalitarnego przez nazwy budowli, obiektów i urządzeń użyteczności publicznej [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupu: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170001389>
70. Zhurzhenko T. Heroes into victims. The Second World War in post-Soviet memory politics. [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupu: <https://www.eurozine.com/heroes-into-victims/>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Фото 1

Вид на Алею Героїв зі сторони площі Куйбишева. 1957 рік
Особистий архів Ірини Рябчук.

Фото 2
1957 рік.
Особистий архів Ірини Рябчук

Фото 3
Вид на Алею Героїв зі сторони Катерининської церкви. Кінець 1950-тих років.
Особистий архів Ірини Рябчук.

Фото 4

Вхід на Алею Героїв. Дошки пошани. 1969 рік.
Особистий архів Ірини Рябчук

Фото 5

Державний архів Чернігівської області

Архівний номер 0-1121

Назва. Пам'ятник Генеральному Секретарю ВКП (б) Сталіну І.В. на Алеї Героїв в м. Чернігові.

Дата. 23.09.1951 р.

Автор. Кругерський

Фото 6

Державний архів Чернігівської області

Архівний номер 096-52

Назва. Пам'ятник І.В.Сталіну у траурний день

Дата. 03.1953 р.

Фото 7

Державний архів Чернігівської області

Архівний номер 195 – к

Назва. Пам'ятник видатному діячу Комуністичної партії і радянської держави Коцюбинському Юрію Михайловичу на Алеї Героїв в м. Чернігові.

Дата. 01.10.1984 р.

Автор. Пивовар А.

Фото 8

Державний архів Чернігівської області

Архівний номер. 1-871.

Назва. Пам'ятник В.А. Антонову-Овсієнку професійному революціонеру, активному учаснику Великої Жовтневої революції в м. Чернігові

Дата. 03.1974 р.

Фото 9

Державний архів Чернігівської області

Архівний номер. 198-к

Назва. Пам'ятник бійцю ленінської гвардії Кропив'янському на Алеї Героїв в м. Чернігові

Дата. 01.10.1984 р.

Автор. А. Пивовар

Фото 10

Державний архів Чернігівської області

Архівний номер.196-к

Пам'ятник бійцю ленінської гвардії Подвойському Миколі Ільчу на Алеї Героїв в м. Чернігові

Дата. 01.10.1984 р.

Автор. А. Пивовар

Додаток 2

Інтерв'ю із Сергієм Солов'єм

8 листопада 2019 рік, Татарів.

- Отже, розкажіть про себе – про своє дитинство та юність.

Звуть мене Сергій. Соловей прізвище. Народжений 74 року. Родина у нас як звичайна, якби, ну я б не сказав, що ми були звичайна радянська родина. Батьки ще при Союзі займалися, якби зараз це назвалось приватним малим бізнесом, то ми вирощували квіти. Були по заможності вище ніж навколишні, тобто... але це давалося нам, бо ми постійно працювали. Якщо влітку всі десь відпочивають, то ми там з батьками постійно займалися цими, ну тобто постійно чимось займалися.

Ну так. То у нас троє дітей було в родині, ну і троє дітей було (сміх).

Мама у мене з Росії з Вороніжської області. Батько із Чернігова сам народжений. Старший брат – Андрій – він ось навчався в історичному. У нього вища освіта, історичний факультет Чернігівського педагогічного інституту. Ну і сестра молодша – працює у Чернігові, закінчила медичний... медичне училище, наше чернігівське. Ну, а я школу закінчив і СПТУ. По професії столяр. (сміх)

Ну так. Школу я закінчив у 89 році. Поступив СПТУ і ось на початку 90 року. Я ось познайомився якби зацікавився тими політичними процесами які вже почалися.

- Це ви у 16 років стаєте членом Спілки Незалежної Української Молоді?

Так. Ну це ж якщо згадувати 90 рік, це у січні місяці у Чернігові була так звана «ковбасна революція». Це тоді спалах, тобто від цього, що було у місті була аварія обкомівської волги, машина, там якось аварія була. Ну і люди там почали там, ось відкрили багажник, а там – їжа. Тобто (сміх) ковбаса. А це було здається з 6 на 7 січня, тобто на Різдво. Тоді вже майже нічого не було, крім цей капусти морської (сміх) у банках. І це було поштовхом там були дуже сильні заворушення, які потім по-трохи їх там перевезли... машину ту розбили, тягнули через усе місто до обкому партії, і там цей омон був. Проривали кордон. Ну там. Але якби влада їх по-трохи нівелювала, загнала на стадіон. І на стадіоні багатотисячні мітинги проходили, тобто там це ж було на весь Союз це плакат «Хто съел наше м'ясо?» (сміх) Була фотографія у «Правді». Був 90 рік. Якби це було на слуху і ось вже навесні. Десь я почав у березні шукати, тобто вже почав поступово бачив коли там ходив-їздив по місту приміщення, а там якийсь прапор висить незрозумілий ну тобто ..синьо-жовтий. Там рухівці якісь. Ну і почав якби цікавитись і зайшов там у приміщення. Туди-сюди. Висить там якби таке типу звернення чи основні положення Спілки Незалежної Української Молоді. То я почитав там – дата, коли збираються, ну я прийшов і з того часу якби все воно і закрутилось.

- А радянська влада як реагувала на Спілку Незалежної Молоді ?

Ми тобто..Влада як .. Коли в училищі довідалися , що я.. Перша така. Коли в училищі вже довідалися – це було 1 травня . Ось . Йшла оця колона основна, а ми стояли поперек її своїми плакатами, прапорами. Ну і ясно що . У мене там ще є фотографії з цього дійства. Ми якби маргінальна кучка (сміх)

Але ж там були РУХ, потім УГС (Українська Гельсінська Спілка) вони ж потім УРП стали, потім Демократіческій Союз, цей Новодворська, така антикомуністичного напрямку. І ось ми там стояли якраз зустрічали цю колону (сміх) почули багато. В училищі якби був розбор польотів. І звичайно. Але це було до того часу поки Незалежність. Тоді всі стали (сміх) за Незалежність. і тоді як. Не дуже там цей комсомольський комітет намагалися. Ну я більше тоді почав займатися цими справами, ніж навчанням.

І тоді ж у нас . Це ж ми були у редакції на 26 квітня це річниця ...Це все поряд ліквідатори. Ну і вони ж нами теж підтримували, проводили тоді акції, мітинги там проти призову до радянської армії.

- в Чернігові?

Та у місті. Ну постійно ми були на контролі...тобто всі ці мітинги. Якщо в Чернігові були пам'ятник Хмельницькому, оця площа зараз вона вже по-іншому виглядає. Це якби вважався гайд-парк чернігівський. Там можна було збиратися скільки завгодно щосуботи, здається, постійно були наші сходки . І всі ці наші, тобто воно все на відео знімалося. Ходив цей майор Мокрий, який контролював все це, тобто ми всі його знали. Його, мабуть, так призначили контролювати мітинги «політическо неблагонадьожних» (сміх)

А от активно яюсь. Ну тобто супротиву, тобто на особовому рівні, щоб кожного окремо, там десь, мене особисто ніхто не чіпав. Там хтось розповідав, там десь до когось приходили , десь там з КГБ . Ну зі мною такого не було.

- Хотіла запитати щодо газети «Деснянські хвили». Чи ви входили у редакційну колегію і взагалі як відбувалося видавництво .

Ну як такої редакційної колегії не було. Цим займалася завжди 1 людина. Ось коли я вже познайомився там цим займався Славко Логін, Логінов. Він потім став священиком, ну і зараз там чи в Чернігові. Ну він в Канаді був служив, потім. Ну я не знаю де він зараз. Тобто і це десь на початку ліга він мені запропонував, щоб я став займатися цією газетою. Ну я з радістю. Сказав: «Да». Ну і він мені все це розказав як це все робиться. Та і редактором і редакційною колегією став я. (сміх)

- 90 рік?

- Так . 90 рік .І це ж і редактори , і наборщик, і коректор, і возив перший наклад , який я робив. Це в кінці ліга возив, поїхав у Литву. І друкувалося воно у Вільнюсі. А тоді там найбільше свободи було, тому ну якби дали мені контакти з ким зв'язатися Вільнюсі це при Саюдисі, там був українець. Він, не пам'ятаю як його звати, тобто мені розказали як їхати треба. Спочатку це до Вільнюсу. Ні, до Мінська поїздом з Чернігова. Потім автобусом вже до самого Вільнюса, а там же ж і кордон. Тобто цей блокпост стояв на кордоні. Тобто там

серйозно все. І тобто я якби бачив , що за мною стежили, всю дорогу за мною стежили. Але якби ніякого супротиву не було.

Ну я приїхав у Вільнюс там. Віз вже готовий макет газети. Це все друкувалося друкарською машинкою, потім все це клеїлося, там ілюстрації сам підбирав матеріали. Ну там друкувалося. Десь тисячу екземплярів. І там мене вже познайомили з місцевими, литовцями, які саме там у них там друкарня. Ну друкарня - це дуже громка назва. Це у підвалі, по підлозі вода тече стоїть оцей станок (АратПрінт?) і десь в друкарні вони робили ці форми і друкували у цьому підвалі.

Тобто я пару днів жив у цього дядьки. Похилого віку дядько. Ну вони мене поводили по Вільнюсу показали, екскурсії, сходяв подивився. Я просто вже не пам'ятаю за який ..це було під телевежею телецентром там перекритий цим бетонними блоками ..колючий дріт. Майже бойові дії були, один час.

І це ж ходив-дивився.

Ну і потім із цим всім добром поїхав назад (сміх)

- З тисячею примірників?

Тисячею примірників. Да, тисячу примірників. А потім. Я вже навіть не пам'ятаю. Чи два чи три рази . І цей перший раз приїхав я і в школу запізнився ...ой в училище запізнився на кілька днів. Тобто, ну відповідно, там розборки були. Взагалі до уваги не бралось (сміх)

- А поширення ?

А поширення на мітингах, оце в цьому гайд-парку, так би мовити.

- Роздавалося ?

Роздавалося-продавалося , це ж на для фінансового взиску було. Там більше грошей власних уходило на все це, що у батьків на клянчиш (сміх) . Отак от друкувалося все це.

- Було таке, що радянська влада забирила ?

Ні. Тоді якби. Може десь. Їздили ми, це вже здається 1991 році, на святкування річниці народження Петлюри в Полтаву. Ну, нас тоді всіх там пов'язали. І там всіх, що було - всіх позабирали. Але потім... там прапори, газети, значки все позабирали автобусом привезли до Чернігова. Оце нас 5 людей і оце окремі автобуси львівські великі, там ще 3-4 міліціанти попереду. Нас привезли в Чернігів, висадили, розвернулися і поїхали назад (сміх).

А ми тоді тільки з автобуса вийшли нас «хоп», попід руки (сміх) і в машину.

Але потім це все добро нам прислали десь через півроку. Навіть більше, десь до року. Поштою поприслали. Прапор у мами там вдома висить (сміх), який прислали, значки поприслали, все тобто . Це вже після того як Незалежність стала - це все прислали. Так шо їздив оце друкував там, по крайній мірі 2 екземпляри точно у Вільнюсі друкував. І друкував я ще брошулку «Самостійна Україна» Міхновського.

- Вона є десь у доступі?

Так. Є ще ці друковані екземпляри. Я ще робив, але друкував у Чернігові до неї це обкладинку. Тобто є варіант просто звичайний папір, а є ще варіант більш цупкий там з малюнком . Це вже я в Чернігові, тоді коли вже більш вільно стало і я знайшов місце, де

дядько друкував - байдуже було, що друкувати. І вже потім я друкував там в Чернігові, але вони вже не такого формату А3, А4 аркуші. Але я вже друкував і листівки. Це все на місцях. Мені це подобалося. Як міг я робив (сміх). Може зараз я дивлюся воно вже по-дитячому було зроблено, але-але що робили – то робили.

- **В 92 році ви стаєте головою обласної організації УНА – УНСО розкажіть про цей період вашого життя. Яке було ставлення місцевої влади до діяльності?**

Та ну ми як оголтелиє націоналісти. Що ж тут зробити? Да, це 92 рік. Здається, був ще в училищі. Це тоді ще якраз були в Придністров'ї бойові дії, тобто там у газетах читав. Ну і тоді вже більше було...З людиною якою тобто я познайомився у 90 році Олег Мірошніченко. Він сам із Сновська, Щорс тоді був. Теж на рік молодший мене. Він написав листа мені і це ми переважно листами з ним спілкувалися. Тобто, у Щорсі він і його друг, тобто шкільний товариш, Кондратовський Максим. Якби ці друзі з якими я з того часу і до сих пір. Можна сказати, що це саме друзі, а не ситуативні знайомі. То ми постійно, ну як постійно, я не дуже підтримую контакт, але ми можемо пів року не спілкуватися, здається, було і більше, але, якщо треба то ми постійно. Ось ми з ним, якби, він більше такий напористий і ось ми в Києві познайомилися. Ну і так почали тренінги проводити, тобто вишколи, їздити в Київ. Це ж була акція, у Львові я не був тоді, я вже не пам'ятаю. Але в 92..тобто постійно ми чимось таким займалися. І постійно на слуху були, звичайно. Тобто у нас були і суперечки ось з цим Народним Рухом, тобто, вже тоді то була Українська Республіканська Партія УРП. Нас терпіли, тому що ми все одно десь поряд, але якби вже наші шляхи почали по-трохи розходитися (сміх) Тобто...В той же, ця газета «Чернігівські відомості», про яку я казав, яка міської ради, яка найпрогресивніша газета області і тоді там про нас писали теж пасквілі. Ще можна там познаходити – хочуть хлопці березової каші (сміх).

Це писав Володимир Савенок, один із рухівців. Якби наші методи неприветувались.

- **Про події травні 93 року як вони відбувалися. Розкажіть про етапи підготовки.**

Етапи підготовки я не знаю. Я кажу відверто я не ..ну це наші хлопці були з якими ми постійно. Вони ще були із СНУМу у нас. Тобто, вони у нас були із самого початку. Так що ініціаторами акції - це були ось ці хлопці. А коли вже відбулася вже перша ця акція відбулася, я вже знав пост фактум - чиста була ініціатива молодіжна (сміх).

Ввечері вони прийшли до мене. І ми у дворі сиділи, вони порозповідали. Ми: «гігі-гага». Як це все ляпали, обливали це все фарбою. Ну, і на ентузіазмі а давай ще раз ми це зробимо.

- **Тобто акцій було дві?**

Мало бути. По факту була одна (сміх). І «ну що? ну давай», оце ми зібралися, пішли. Вони там більше були при церкві. Церква Михайла і Федора, там біля госпіталя, її передали Українській Православній УАПЦ. І вона у стані ремонту. І туди ми пішли за фарбою. Там з бочок понабирали фарбу, і пішли в центр до Алеї Героїв. І сіли ми на лавочці між. В Чернігові були?

- **Угу.**

І ось Алея Героїв. Починається Толстого ця вулиця. Тобто вулиця, яка розділяє між Катерининською церквою і Алеєю Героїв. І ось якраз перейти вулицю до церкви і там ми на першій лавочці сіли. Фарбу ми заховали ззаду куці. І ми там поставили ці банки з фарбами. І сидимо собі нікого не чіпаємо. І тут йде патруль. Просто два міліціанти йдуть шось там зупинились. Сутінки. Вони біля нас зупинились «а що ви тут сидіте?» і один пішов навколо. І якраз там проходить і бачить цю фарбу. Ну і все. І почалося. Тобто викликали, приїхала машина, нас там затовкали у цю машину і у міський відділ міліції.

- Тобто, це мала бути друга акція?

Ну, це ми планували. Але її не було. І вже там переночували у міськвідділі. І зранку, те, що я пам'ятаю, бо деталі не пам'ятаю, в кімнаті там сидить якийсь дядько. Ми там поспілкувалися. Потім мені кажуть, що то адвокат, а то, здається, був журналюга, який написав. Ми з ним так поспілкувалися, чи я думав, що то адвокат, тобто я навіть не зрозумів чи то допит був, чи то що було. Тобто, мені кажуть, що журналіст був. Чи вже це після того як вийшла ця стаття, а я не зрозумів, я нікому ж нічого не казав. Кажуть, та то ж він був. Ну там все. Я не знаю, може батьки ось десь познайомили, і мене якби випустили.

Ну, і впринципі я нічого не робив. А ось Валера Диль, мабуть, багато почав розповідати. І з ним там були слідчі дії, розповідав як ходили у церкву, як фарбу набирали. Вже почав розповідати по повній програмі і довго сидів у СІЗО по цій справі. Ну там повний капець був.

- Як це все вирішилося?

Ну воно вирішилося. Мене в армію забрали. Мене після цього, тобто там за кілька днів забрали в армію. Тобто для мене...Інше я вже знавав після цього. Після армії. З Валерою, він там здоров'я сильно попостив у цьому СІЗО, умови там погані. Ну, він сам по здоров'ю не дуже. Впринципі оце вся. Все, що я можу сказати по акції. То що ми там інші робили – там Леніна малювали. У нас постійно були задуми шось таке робити. Там якось меморіальну дошку ми розтроцили на філармонії, здається, висіла. Там чи штаб красних казаків був, то ми тоді її зняли і розбили. А ось саме про цю акцію (сміх) єдине, що я можу сказати. Так що. Ні, якщо я б і в перший день приймав участь. Просто хлопці без мене (сміх) організували.

- Чи намагалися ви надалі організовувати акції протесту пов'язані із комуністичними пам'ятниками у Чернігові після 93 року, після цієї акції на Алеї Героїв?

Та вже після 93, навіть, здається, навіть ніхто і не проводив. Якби, основне ці протидії до 1993 року там були і про Леніна, там на площі знищення комуністичних символів, спалювали Леніна плакати, ще кримінальні справи були. З нашого боку, з Демократичного Союзу. А вже після 93, тобто, йшло та йшло. Якби таких саме акцій вже і не було. Там можливо йшло на якомусь рівні. Ну до 94 року це питання не вирішувалося. Навіть при Ющенку це не вийшло зробити. А в 2014 році - це і Леніна повалили, здається, у лютому після 18-21 лютого. Тоді у Чернігові просто зібралися, зачепили та і звалили. Все. На цьому питання Леніна у Чернігові вирішилося. Ну і пізніше рішенням міської ради була демонтована Алея Героїв. Це у 15 році, здається. Після виборів. Вибори 15 році були до

місцевих рад. Але в цьому я якби, після 14 не приймав, бо в Чернігові мене не було фізично (сміх).

- А про ініціативи створити якийсь пам'ятник в Чернігові?

Від нас. Від нашої групи таких ініціатив не було. Але от на початку 90-х, я не пам'ятаю, біля Катерининської церкви там був закладений камінь – «Загиблим за Незалежність». Зараз там вже трохи більше стало. Тобто в тому році був і там, така, біля Катерининської церкви. І це було закладено вся оця наша тусовка стала. Не знаю – чи самовільно було закладено, чи за якимось дозволом. Це єдине.

І якби з нашого боку, ніяких таких. Тим паче треба розуміти - в якому ми були середовищі повністю комуністичне наповнення. Воно все одно ніяк не було вирішено. Поки займався так до 2000 року політичними питаннями. А потім це болото стало в принципі не цікаве. Я брав там участь у 2004 році у подіях в Чернігові. В Києві – не пам'ятаю чи був. Але в Чернігові я активно у мітингах приймав участь.

- А у 2007 році був якраз прийняти закон Ющенка про декомунізацію – тоді в Чернігові ніяких таких акцій не було?

Ні, це скоріш за все. Я вже на той час тільки через засоби масової інформації ці питання бачив. Можливо, воно якось там на рівні влади, якихось ініціатив це все вирішувалося. Але по великому рахунку - результат був нульовий. Якщо брати по Чернігів, Чернігівщину, то результат був нуль. Тобто по декомунізації настала після 2014 року. Це те, що встигли зробити до останніх виборів президента – це все завдяки Майдану, цьому періоду. І то вже перші два роки, потім вже супротив став. Тоді була трохи розгубленість, переляк у багатьох. І тому багато чого можна було робити. Навіть ми їздили у Сновськ, на початку 14 року, березень місяць, щоб там зняти Леніна. Але там громада, комуністи організували збори громади. І ми, щоб не робити конфлікт - нічого. Але потім міська рада Сновська просто вирішила і зняла того Леніна через більше ніж через рік. Спокійно зняла і все (сміх) Тобто, але навіть у березні 14 року. Ми тоді у Новгород-Сіверський їздили, тобто група людей, але місцева...близкість кордону, все це накладається на всі ці партійні-комсомольські - все накладало свою.

Цей закон про декомунізацію почав діяти після 14 року і все. І зараз він зупинився у дії , можна сказати (сміх).